

Komesarijat u Matici hrvatskoj: od juridičkoga spora do političkoga pravorijeka

FILIP HAMERŠAK

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor se bavi okvirom, provedbom te medijskom i znanstvenom recepcijom komesarijata u Matici hrvatskoj 1941. Razmatraju se stajališta i djelatnost Banske vlasti, Filipa Lukasa, Blaža Jurišića i, posebice, Jerka Iljadice, odvjetnika smijenjene uprave. Njegova su tužba upravnom sudu i zakonodavčev odgovor značajni događaji u biografiji jednoga "marginalca", ali i vrijedni izvori za povijest hrvatskoga pravnoga nasljeđa.

ključne riječi: Matica hrvatska, komesarijat, Filip Lukas, Blaž Jurišić, Jerko Iljadica, načelo zakonitosti, diskrecijska ocjena, upravni sud

I.

Odvjetnik, književnik i političar Jerko Iljadica (Šibenik, 1908. — Buenos Aires, 1985.) jedan je od — procjenjujem — deset do trideset tisuća ljudi rođenih od 1848. do 1918. čije su sudbine i tekstualni korpusi biografsko i bibliografski odredivi, no kojima se još uvijek ne pridaje dostatna pozornost.¹ Takva se marginaliziranost može tumačiti ne samo postojanjem svojevrsnoga "ničijega područja" između tradicionalnoga historiografskoga (i književnopovijesnoga) pristupa, koji se zanima s različitih polazišta definiranim "velikanima", i novije, antropološki shvaćene "povijesti odozdo" — u kojoj pojedinci ne igraju toliku ulogu — nego i brojnim poteškoćama praktične naravi.

Nasuprot tomu, držim da je znatan dio prepreka uklonjiv, a da se spoznaje o individualnoj znanstvenoj, umjetničkoj, gospodarskoj i političkoj djelatnosti

¹ Iljadičin životopis te njegovu recepciju i teorijsku podlogu svoga pristupa, ali — možda — i pristupa velikoga dijela *Hrvatskoga biografskoga leksikona* opširnije izlažem u članku "Jerko Iljadica, HBL i hrvatska margina u XX. stoljeću." Članak će biti objavljen u prvom broju *Biobibliographicae*, zbornika projekta Hrvatska bio-bibliografska baština (nositelj dr. Trpimir Macan), a sadrži i natuknicu o Iljadici, koja je predviđena za VI. svezak leksikona. Osim toga projekta, s Leksikografskim zavodom Miroslav Krleža povezani su i Bibliografski katalog periodike do 1945. te *Bibliografija Hrvatske revije* (urednica mr. Nataša Bašić), pomagala koja su mi u velikoj mjeri olakšala upoznavanje sa znatnim dijelom citiranih članaka.

na plodan način mogu spojiti s istraživanjima širega okvira. Primjerice, građa koja se u vezi s Iljadicom čuva u arhivima Pravnoga fakulteta u Zagrebu, Hrvatske odvjetničke komore i Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA), kao i 23 njegova članka u periodici te usputne opaske u narativnim izvorima omogućuju rekonstrukciju osnovnih biografskih podataka, ali i njegovih stajališta o raznolikim problemima.

Kao jedan od oglednih “marginalaca” Iljadica je u mladosti bio povezan sa šibenskim “Udruženjem katoličkih demokratskih đaka” socijalističkih nagnuća, a 1928. u *Narodnoj je politici*, novinama Hrvatske pučke stranke, u vrlo negativnom svjetlu usporedio futurizam i fašizam. S druge strane, u izvorima se navodi i kao jedan od pokretača lista *Croatia* 1940.–1941. (urednik Ivo Bogdan) te kao osoba koja je povezala njemačkoga izaslanika Edmunda Veesenmayera sa Slavkom Kvaternikom. Uz njegovo se ime veže i demokratskija inačica u literaturi još uvijek prijeporne Deklaracije Hrvatskoga narodnoga zastupstva o uspostavi Države Hrvatske datirane s 31. ožujka 1941., ali i tekst proglasa kojim je Kvaternik proglasio NDH. Spominju ga i kao člana privremenoga zagrebačkoga ustaškoga stana osnovanoga 10. travnja 1941. te poslije kao člana državnih komisija za razgraničenje i zakonodavstvo. Prema jednom izvoru prigodne naravi, početkom 1945. vlada NDH poslala ga je po neimenovanoj dužnosti u Milano, odakle će poslije prijeći u Buenos Aires, gdje će ga pak 1959.-1960. dovoditi u vezu s *Vjesnikom Hrvatskoga demokratskoga odbora u Argentini*. Osim što se još 1930-ih probio od studenta prava iz pokrajine do imućnoga odvjetnika s uredom na zagrebačkom Trgu N. Š. Zrinjskoga, u broju 6, sudjelovat će i u ratnoj upravi Odvjetničke komore u Zagrebu. To je, dakako, uzeto u obzir u obrazloženju odluke kojom je u kolovozu 1945. isključen iz njezina članstva, a njime će se baviti i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača te Okružni sud za grad Zagreb zbog “kaznenih djela protiv naroda i države”. Tako se u najvažnijim naglascima Iljadičine sudbine prepliću elementi političke, kulturne, socijalne i gospodarske povijesti, ponekad i kroz njegovo pozadinsko sudjelovanje u “velikim događajima”. Međutim, što se recepcije njegove biobibliografije u znanstvenoj literaturi tiče, o njoj možemo govoriti tek u vezi s člankom o povezanosti futurizma i fašizma, koji je bio pretiskan još 1980-ih, i — u nešto većoj mjeri — u vezi s njegovim člankom u prvom broju *Spremnosti* 1942.² Nešto se naglašenije, no — držim — ne i sasvim osnovano Iljadica spominje u skupini Dalmatinaca koji su u “ustaškoj promidžbi i kulturi zauzimali istaknute položaje”.³

² Iljadičin članak “Futurizam i fašizam” pretiskan je bez popratnih komentara u Božidar PETRAČ, “Recepcija futurizma u Hrvatskoj”, *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, 13/1987., br. 5-6, 100.-112. te u ISTI, *Futurizam u Hrvatskoj. Dossier*, Pazin 1995., 156.-172. Na njegovu raspravu *Ustaška država i misao pravne države* osvrnuli su se Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb 1997., 33.-34. i Trpimir MACAN, *Spremnost 1942-1945*, Zagreb 1998., 47.-48.

³ Usp. N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, Zagreb 2001., 137. Svoje stajalište obrazlažem u radu koji je naveden u bilješci 1., poglavlje “Opet o Jerku Iljadici”.

Sve u svemu, neki su događaji u kojima je imao udjela obrađeni više, neki manje, no niti jednom nije pristupano iz njegove perspektive. U ovom radu to nastojim učiniti za komesarijat u Matici hrvatskoj (dalje: MH), uzimajući, dakako, u obzir i očista ostalih uključenih subjekata, posebice Banske vlasti, Filipa Lukasa i Blaža Jurišića. Fizičke se i pravne osobe pritom pokazuju kao uporišne točke na poprištu raznolikih razina — u ovom slučaju autobiografskih ispovijedi, programatskih izjava, ideoloških rasprava, medijskih odjeka i pravnoga sustava.

II.

Ako smo dosad govorili o marginalnim osobama, i nedovoljno razjašnjena epizoda komesarijata u MH od 11. siječnja do 11. travnja 1941. s historiografskog je stajališta još uvijek zanemareno, dosad tek sumarno prosuđivano zbiivanje.⁴ Povod je to da se i na njegovu kontekstu nešto dulje zadržim.

Premda je u najopsežnijoj povijesti MH dana kratka, ali dokumentirana kronologija komesarijata, pozadina sukoba nije dosljedno prikazana niti u vrijednosnom smislu. Naime, konstatacija kako “hrvatski nacionalisti, većinom intelektualci raznih nijansa: starčevićanske, frankovačke, ustaške, klerikalne, u Matici nisu dovoljno uvažavali ideologiju Hrvatske seljačke stranke, pa je prijetilo čak da dođe do borbe i rasula samog odbora Matice hrvatske” ima nešto drukčiju intonaciju od: “Tako se jaz između Hrvatske seljačke stranke i desničara u odboru Matice hrvatske sve više širio. Razlog je tome što se u našem životu sve jasnije osjećalo da Maček nije mogao istinski riješiti nacionalno pitanje Hrvata u takvu uređenju države. Hrvatski šovinisti sve su se otvorenije povezivali s njemačkim i talijanskim fašistima”, a još je veći raskorak u odnosu na: “Eto dokle su Lukas i njegovi pomagači doveli Maticu hrvatsku! Banovinska hrvatska vlast šalje policiju u Maticu!”⁵ Noviji je pristup, u kojem je Lukas “predstavnik čiste i ‘tvrde’ hrvatske linije” isprva nešto suzdržaniji: “Jačanje Matice hrvatske i njezine kulturne uloge, koja je podrazumijevala i određenu političku ulogu, navela je Bansku vlast Banovine Hrvatske, u siječnju 1941, da razriješi Upravni i Nadzorni odbor Matice hrvatske [...] Matici članovi radnici u ogromnoj većini odbili su suradnju s povjerenikom [...]”⁶ Međutim, doskora isti autor pored prijepora oko staleža kao glavni uzrok označuje Mačekov odustanak od hrvatske samostalnosti, pri čem je od samih sudionika gotovo doslovce (s iznimkom Mačekova imena) preuzeta ocjena kako je riječ o akciji što je “utisnula sramni žig na cijelu Banovinu Hrvatsku, a posebice na Mačeka i bana Šubašića. Ono što se nisu usudili ni Aleksandar Bach, ni Khuen Hedervary ni Aleksandar Karađorđević, to su se — pod simbolima hrvatske vlasti — usudili Vlatko Maček

⁴ Ocjena iznesena u članku Mladen ŠVAB, “Filip Lukas”, *Zbornik prof. Filip Lukas. Predsjednik Matice Hrvatske 1928 — 1945.*, (gl. ur. Milan Hodžić), Kaštela 1995., 25.

⁵ Jakša RAVLIĆ, “Povijest Matice hrvatske”, *Matica hrvatska 1842-1962.*, Zagreb 1963., 188.-189., 194.

⁶ Dubravko JELČIĆ, “Sto pedeset godina Matice hrvatske”, *Radovi Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”*, 2/1992., br. 2, 88., 90.

i Ivan Šubašić⁷ U okviru povijesti HSS komesarijat se pak spominje tek u bilježki s navodom: "Opravnik poslova [Slovačkog poslanstva] razgovarao je s [Milanom] Ulmanským i sredinom siječnja 1941. Ulmanský je izjavio da je situacija u Hrvatskoj nejasna. Maček, istina, ima u svojim rukama svu moć, ali život vrije. Predsjednik Matice Hrvatske prof. Filip Lukas je suspendiran a njen tajnik zatvoren. To je učinjeno jer je Matica bila frankovački orijentirana. Kao odgovor na taj akt državnih organa eksplodirale su nove bombe u Zagrebu [...]"⁸ Slično je i s kontekstom ustaškoga pokreta: "Daljni vidniji znak u pravcu legaliziranja ustaške propagande bilo je preuzimanje glavnih pozicija u Matici hrvatskoj"⁹ te "Ipak je banska vlast poduzimanjem određenih mjera nanosila udarce ustaškoj akciji. [...] Također je, doduše godinu dana kasnije [nakon zabrane *Hrvatskog naroda*] onemogućena dotadašnja ustaška djelatnost u Matici hrvatskoj [postavljanjem povjerenika]"¹⁰. Premda će se autorica poslije odlučiti za nešto neutralniju formulaciju u smislu "desno orijentirane inteligencije"¹¹ osnovni će enciklopedički priručnik i 1982. ostati pri stajalištu: "Banska vlast poduzimala je i represivne mjere protiv ustaške aktivnosti (zabrana Hrvatskog naroda, komesarijat u Matici hrvatskoj, interniranje jednog broja ustaških aktivista)"¹². Dakako, ista se zbivanja mogu opisati i kao težnja HSS da u sklopu "totalitarnističkih tendencija" pod svoju kontrolu svede i hrvatski kulturni život: "Žalosni komesarijat u Matici Hrvatskoj škodio je ugledu HSS i Mačeka."¹³ Osim navedenih prosudbi, spomenuti je i one Vinka Nikolića, koji isprva zablude pomirljivo pripisuju objema stranama,¹⁴ odnosno poslije znatno veću krivnju također pronalazi na učenju Rudolfa Hercega i pretjeranom uznošenju HSS.¹⁵ Od njih se pak razlikuje zaključak Ivana Krtalića: "[...] Ante Pavelić je naglasio da osobito cijeni usluge Filipa Lukasa kome je osobno dozvolio da ostane redovni profesor [...] i poslije navršene 70-e godine života, kao i 'Matice hrvatske'"¹⁶ ali i Vlahe Bogišića, koji drži da: "Prava se pozadina sukoba Matičine uprave s Banovinom ubrzo razmrsila [...]. Jedna od prvih briga 'zamjenika poglavnika' bila je [...] vratiti upravu Matice Filipu Lukasu"¹⁷. Što se sjećanja sudionika tiče — koliko mi

⁷ ISTI, "Zasluge Filipa Lukasa", *Zbornik prof. Filip Lukas. Predsjednik Matice Hrvatske 1928 — 1945.*, Kaštela 1995., 32. Usp. i predgovor istoga u Filip LUKAS, *Hrvatska narodna samobitnost*, Zagreb 1997., 12. Na gotovo se identičnu formulaciju može naići još u članku "Komesarijat u 'Matici Hrvatskoj'", *Hrvatska revija* (dalje: HR), 14/1941., br. 4, 213.

⁸ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, sv. 2., Zagreb 1974., 270.

⁹ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, "Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1/1969., br. 1-2, 77.

¹⁰ ISTA, n.dj., 86.

¹¹ ISTA, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1977., 44., 52.

¹² "Ustaše", *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 8., Zagreb 1982., 414.

¹³ Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb 1995., 72.

¹⁴ Vinko NIKOLIĆ, "Filip Lukas", HR, 6/1956., br. 1-2, 10.-11.

¹⁵ ISTI, "Prof. Filip Lukas. Ličnost za galeriju velikana", *Zbornik prof. Filip Lukas. Predsjednik Matice Hrvatske 1928 — 1945.*, Kaštela 1995., 13.-14.

¹⁶ Ivan KRTALIĆ, "Matica hrvatska skreće u desno", *Sukob s desnicom*, Zagreb 1989., 108.

¹⁷ Vlaho BOGIŠIĆ, "Izbor Hrvatske revije", HR, 1/2001., br. 1, 5.

je poznato — o tim su događajima oko Matice pisali jedino članovi smijenjene uprave Filip Lukas i Blaž Jurišić, potonji naročito iscrpno u svom dnevniku i u naknadno objavljenom rukopisnoj kritici Ravličeve knjige.¹⁸

III.

Nasuprot zapletu koji je predmet pozornosti ovoga teksta, sredinom 1930-ih odnosi između vodećih ljudi HSS i MH nisu još bili narušeni. Dapače, Maček je u pismu poslanom Matici hrvatskoj 30. svibnja 1935. izjavio kako je “Matica jedino društvo, koje je kroz sedam godina diktature imalo odvažnosti, da se odupre navali sa strane režima, i tako sačuva od ljage svoj hrvatski karakter”.¹⁹ Blaž je Jurišić bio nazočan i susretu od 26. kolovoza 1935. kad je predsjednik Matice Filip Lukas na dobru u Kupincu izvjestio Mačeka o stanju u političkoj emigraciji pročitavši mu pisma Mladena Lorkovića.²⁰ I poslije će Lukas u nekoliko navrata ustvrditi da je Maček tad još zastupao integralne hrvatske težnje, čime je na izborima zadobio i njegovo povjerenje.²¹ U prosudbi njihovih odnosa ne bi trebalo zanemariti niti činjenicu da je dugogodišnji tajnik MH Franjo Jelašić — zaposlen kao žrtva Diktature — bio brat Mačekova tajnika Jakova Jelašića.²²

Tih godina u obzir valja uzeti i relativnu neovisnost Matičinih prihoda o političkim čimbenicima. Iako je u društvenim previranjima njezina nematerijalna imovina bila uglavnom obezvrijeđena, velik broja pretplatnika i vlasništvo nad nekretninama omogućivali su joj samostalan nastup.²³ Primjerice, premda je dijelom i zbog administrativnog odugovlačenja Matici krajem 1930-ih izmakla oporučna zaklada Anke Jelačić,²⁴ očekivana je dobit nadoknađena unosnim pothvatom “Dani hrvatske knjige”. Riječ je o godišnjim

¹⁸ F. LUKAS, “Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske, dio 1”, HR, 5/1955., br. 2, 119.-135.; ISTI, “Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske, dio 2”, HR, 6/1956., br. 1-2, 20.-43.; Blaž JURIŠIĆ, *Dnevnik*, (ur. Biserka Rako), Zagreb 1993.; ISTI, “Nad knjigom Jakše Ravlića. Matica hrvatska 1842-1962, Zagreb 1963”, *Zadarska smotra*, 41/1992., br. 3, 103-131.

¹⁹ O tomu saznajemo iz nekoliko zavađenih izvora: “Hrvatski dnevnik”, *Hrvatski dnevnik*, br. 1692, 14. I. 1941., 5.; B. JURIŠIĆ, *Komesarijat u MH*, 264.; ISTI, “Borba Matice hrvatske”, *Spremnost*, br. 3, 15. III. 1942., 5.; F. LUKAS, *Neke moje uspomene, dio 1*, 119.

²⁰ B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 237.

²¹ F. LUKAS, “Rad Matice hrvatske za hrvatsku narodnu i državnu misao”, *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1942.*, Zagreb 1943., 14. te ISTI, “Bogdanu Radici”, HR, 7/1957., br. 1, 94.

²² B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 242.

²³ Više o financijskoj strani MH može se saznati iz njezinih redovitih godišnjih izvještaja što su bili objavljeni kao knjižice. Kako bi se za Aleksandrove diktature doskočilo očekivanom raspuštanju, god. 1930. bilo je osnovano i komanditno društvo Pramatice, koje je likvidirano nakon što je procijenjeno da je opasnost prestala. O tom usp.: F. LUKAS, “Povezanost Matice hrvatske sa hrvatskim kulturnim stvaranjem”, *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 155.; ISTI, *Neke moje uspomene, dio 2*, 31., 36.; J. RAVLIĆ, *Povijest Matice hrvatske*, 179.-180.; B. JURIŠIĆ, *Nad knjigom Jakše Ravlića*, 127.-128.

²⁴ Za iscrpan prikaz usp. B. JURIŠIĆ, “Jelačićevi Novi dvori i Matica Hrvatska”, *Glas Matice hrvatske* (dalje: GMH), 1/1940., br. 4-5, 57.-72., a za poneku zgodu usp. ISTI, *Dnevnik*, 246.-247., 257.-258., 260., 269.

gostovanjima prodajnih šatora u desetak hrvatskih i bosanskohercegovačkih gradova, o kojim su prigodama i novine poput *Obzora* i *Jutarnjeg lista* pisale o "rodoljubnoj dužnosti kupovanja knjiga".²⁵

Nasuprot stajalištima koja su izražena u većim pregledima povijesti Matice te u usputnim osvrtima, već i objavljeni izvori — isprave, novinske vijesti i sjećanja sudionika — upućuju na to da motivaciju Banske vlasti treba tražiti u stjecaju nekoliko okolnosti. S jedne strane, čini se vjerojatnim kako je riječ o nastojanju da se u skladu s jednim shvaćanjem nacionalnih interesa utišaju u organizacijskom smislu neovisni glasovi koji su tražili veću hrvatsku samostalnost, u tom trenutku procijenjeni kao opasni za ono što je postignuto sporazumom.²⁶ S druge strane, izvjesno je i kako je dio Matičinih odbornika bio izravno povezan s ustaškim pokretom,²⁷ a posebice su njezini pododbori izvan

²⁵ Npr.: "Propaganda knjige kod nas i u inozemstvu", *Obzor*, br. 223, 1. X. 1938., 1.-2.; H.T.M., "Značenje i rad Matice Hrvatske u kulturnom životu Hrvata", *Jutarnji list*, br. 10311, 7. X. 1940., 7.; Božidar BORKO (—O.), "Na obisku pri Hrvatski Matici", *Jutro*, br. 273, 23. XI. 1940., 3. Iza te akcije stajao je gospodarski tajnik MH Mile Starčević, odbornik od 1934. — Za Starčevićevu ulogu u NDH i poslije usp. V. NIKOLIĆ, "Dr. Mile Starčević", HR, 5/1955., br. 4, 387.-388. i REDAKCIJA, "Starčević, Mile", *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 365.-366.

²⁶ Jedan od takvih glasova po svemu je sudeći bila inicijativa o preimenovanju JAZU u HAZU, koju je na sjednicama krajem 1939. prihvatila većina njezinih članova "[...] iako se sumnjalo u regularnost donijetog zaključka. Banska vlast Banovine Hrvatske (ban dr. Ivan Šubašić) nije taj prijedlog uzela u postupak s obrazloženjem da 'zaključak nije stvoren u skladu s akademijinim pravilima i da (...) konačnu odluku treba da donese Hrvatski sabor'. Ne zna se na što se mislilo time da zaključak nije donijet u skladu s Pravilima." Navod prema *140 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1861.-2001.*, Zagreb 2001., 16. Za represivnu interpretaciju sudionika usp. Franjo FANCEV, "Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti na pomolu", *Savremenik*, 28/1940., br. 1, 52.-55. te Albert BAZALA i F. FANCEV, "Imamo Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti", *Hrvatski dnevnik*, br. 1782, 13. IV. 1941., 2. Za sudbeno-policijski kontekst usp. Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.* Zagreb 2000., 105-106.; o smanjenju autonomije Sveučilišta usp. Hodimir SIROTKOVIĆ, "Sveučilište između dva rata (1918-1941)", *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 1., Zagreb 1969., 130.-132. i ISTI, "Vladko Maček i pravna izgradnja Banovine Hrvatske", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, (Supplement, 1.) Rijeka 2001., 284.-285. Za spor oko imenovanja Pavla Vuk-Pavlovića usp. B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 309. — U vezi sa spomenutom monografijom upozoriti je kako se iz nje ne mogu doznati imena svih tadašnjih članova JAZU (nema npr. Aleša Ušeničnika, Frana Ilešića, Pavla Vuk-Pavlovića i Jana de Vriesa), već je potrebno pogledati u *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1939/1940.*, Zagreb 1941.

²⁷ Članovi Odbora MH nakon popunjenja u glavnoj godišnjoj skupštini 30. prosinca 1939.: predsjednik Filip Lukas, glavni tajnik Franjo Jelašić, gospodarski tajnik Mile Starčević, blagajnik Ivo Pupić; književno-umjetnički odbor: potpredsjednik Blaž Jurišić, odbornici Mile Budak, Aleksandar Gahs, Milovan Gavazzi, Rudolf Horvat, Franjo Jelašić, Branimir Livadić, Blaž Lorković i Ljubomir Maraković, zamjenici Ivan Oršanić i Mile Starčević; gospodarski odbor: potpredsjednik Nikola Modrić, odbornici Petar Kvaternik, Stjepan Majsec, Ivan Reitter, Ivan Tomašić i Vladimir Vrkljan, zamjenici Rikard Flögl i Mirko Jurkić. *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1939.*, Zagreb 1940., 53. Članovi Odbora nakon popunjenja na glavnoj godišnjoj skupštini 29. prosinca 1940.: predsjednik F. Lukas*, glavni tajnik M. Jurkić, gospodarski tajnik M. Starčević, blagajnik Ivo Pupić*; književno-umjetnički odbor: potpredsjednik B. Jurišić*, odbornici M. Budak, M. Gavazzi, R. Horvat, Ivo Hühn*, F. Jelašić, B. Livadić, B. Lorković i Lj. Maraković, zamjenici M. Starčević* i Dušan Žanko*; gospodarski odbor: potpredsjednik N. Modrić, odbornici P. Kvaternik*, S. Majsec, I. Reitter*, I. Tomašić i V. Vrkljan*, zamjenici R. Flögl* i M. Jurkić. *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 67.-68. Napomena:

Zagreba mogli služiti kao paravan za njegovu podzemnu mrežu²⁸. Koliko se takva ilegalna djelatnost pododbora doista može potkrjepiti činjenicama — tj. valja li je uzeti kao osnovni motiv za odluku da se mjesto internacije pojedinaca raspusti cijela uprava ili samo kao zgodan povod²⁹ — postojeća literatura, a po svemu sudeći ni arhivski fondovi ne daju odgovora. Budući da optužbe te vrste nisu dospjevale u tisak, na razini javnosti sukob između Matice i HSS prisutan je tek kao dugotrajna polemika oko značaja seljačkoga staleža i utjecaja njegovih predstavnika u MH s povremenim Lukasovim žalcima protiv zapostavljanja “hrvatske narodne samobitnosti” i Krnjevićevim opaskama o Maticinoj “službi stranim ideologijama”.

znak “*” odnosi se na članove (ponovno) izabrane 1940. Kako izvješćuje B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 299., izbor je bio jednoglasan. Tadašnji pripadnici ustaškog pokreta podcrtani su prema *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997. — Za ne uvijek jasno određenje pripadnosti ustaškom pokretu usp. još F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 53.-56., a za kasniju pogibiju P. Kvaternika prikaze njegova suborca Tomislava Rolfi (“Pogibija nezaboravnog ustaškog borca Petra Kvaternika u Crikvenici”, *Hrvatski narod*, br. 64, 17. IV. 1941., 8) i uhititelja Mirka Pleiweissa (*Slomljeno sidro*, Beograd 1978., 173.-176). Ovdje možda vrijedi spomenuti da su Lukas i Starčević u razgovoru od 4. veljače 1940. zamolili Stepinca da se u bana zauzme za oslobađanje “Budaka i drugova”. Prema Lj. BOBAN, “Dnevnik Alojzija Stepinca. Ususret najcrnjem”, *Danas*, 11/1990., br. 443., 65.

²⁸ S vrlo se poduzetnim nakanama za osnivanje pododbora M. Starčević zauzima još 1935. B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 238. Naposljetku su prvi pododbori u pokrajini osnovani 1937., a god. 1940. počelo je za njih izlaziti posebno glasilo u kojem se s naglašenim isticanjem Budakovih zasluga promiče “hrvatska narodna i kulturna individualnost” i zagovara kulturna koncentracija uz ogradu od bilo kakvih političkih pretenzija. Npr.: “Osnovne smjernice rada Matičinih odbora”, *GMH*, 1/1940., br. 6, 83.-84.; Mile STARČEVIĆ, “Kulturna misija Matičinih povjerenika”, *GMH*, 1/1940., br. 3, 36.-39.; Ivo HÜHN, “Za hrvatsku kulturnu koncentraciju”, *GMH*, 1/1940., br. 1-2, 3.-5. — Popis pododbora i povjerenika može se naći na koricama *GMH*, 1/1940., br. 3.

²⁹ Prva premetačina Matičinih prostorija izvršena je još 8. ožujka 1940., no bez zabilježenih nalaza i posljedica. Usp. J. RAVLIĆ, *Povijest Matice hrvatske*, 192.; B. JURISIĆ, *Nad knjigom Jakše Ravlića*, 121. Ni Lukas ni Jurišić ne spominju u svojim osvrtima — ni u doba kad je to moglo biti oportuno — nikakav oblik ilegalnog djelovanja u korist ustaškog pokreta. Doduše, jedna o kasnijih formulacija donekle ostavlja mogućnost višestruka tumačenja: “Nije istina, kako Radica piše, da sam ja mrzio dra Mačeka i kao frankovac nagovarao izbornike, da za njega ne glasuju god. 1935., jer ja nisam bio frankovac a i sam sam za Mačeka kod izbora glasovao. Među tadanjim članovima Matičina odbora bilo je nekoliko članova, a prvi među njima je bio dr. Mile Starčević, koji su razvijali živu propagandu u cilju hrvatske nezavisnosti, a sva veća mjesta u Hrvatskoj su imala svoje male odbore, a to su vodje Seljačke Stranke htjeli radi Beograda u klici ugušiti, premda Matica nije htjela škoditi Seljačkoj Stranci, nego slabiti u Hrvatskoj upliv Beograda”. F. LUKAS, *Bogdanu Radici*, 94. Usp. i sud o pododborima u B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 304.-305. i 314. Ni sam Starčević nije jednoznačan u izjavi o proslavi stogodišnjice MH: “Matica Hrvatska je jedina narodna kulturna osnova [!], koja se na svome području nepopustljivosti bori uporedo s borbom, koju je politički poveo poglavnik dr. Ante Pavelić za ostvarenje NDH. [...] Okupljena u pododborima Matice hrvatske izgrađivala se je Hrvatska nacionalistička mladež u uzorne hrvatske borce, koji su u odlučnom času pridonijeli uskrsnuću Hrvatske države, a nakon toga njezinom učvršćivanju, izvršavajući svoju ustašku dužnost na svim područjima našega državnog života.” Navod prema Viktor NOVAK, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 934.-935. (Autor kao izvor navodi *Hrvatski narod* od 5. XII. 1942., no taj tekst ondje nisam našao — vjerujem da je u ovom slučaju riječ o nenamjernoj pogriješki). — Iz analitičkog inventara fonda Redarstvenog odsjeka Odjela za unutarnje poslove Banovine Hrvatske niti iz inventarâ za grupe V, VIII, XI, XVI, XVIII i XXI (HDA) ne može se zaključiti da su sačuvane posebne dojave o stanju u MH.

Naime, za Lukasova doba izdavačka politika MH nije odviše cijenila krug "seljačke literature".³⁰ Premda priznaje veliku ulogu seljaštva i podržava Mačekovu borbu za hrvatske interese, već 1937. Lukas ne može prihvatiti tvrdnje nekih ideologa mimo — kako ističe — Mačeka, da sami seljaci sačinjavaju narod.³¹ Ako je vjerovati njegovim sjećanjima, do ozbiljnijeg razilaženja dolazi nakon 15. kolovoza 1938. Od toga nadnevka, naime, Lukas — iako se nije smatrao "frankovcem" — intimno zamjera Mačeku ne samo naivnost i podilaženje Beogradu, nego i odgovornost za Trumbićevu prijeku smrt, dovodeći "spora-zumašku" politiku vođe HSS u vezu s njegovim slovenskim podrijetlom.³² U javnim pak istupima — pogotovo u ime Matice — njegovi su prigovori zaodjenuti pozivanjem na kulturno poslanje MH. Primjerice, govor na glavnoj skupštini od 31. prosinca 1939. Lukas će započeti obrazlaganjem nacionalnoga jedinstva staleža, suprotstavljajući Krnjevićevoj opasci o Matici kao osušenoj grani Mačekovo pohvalno pismo iz 1935., no ostale razmirice bit će dotaknute mnogo pomirljivije: "U prigovore političke prirode ne ćemo se upuštati, stojeći na stajalištu, da je kulturno stvaranje ravnopravan faktor svim ostalim komponentama narodnog stvaranja. Štoviše, nacionalni književni rad Matičin jest najbolja potpora i javnim političkim radnicima u obrani prava svog naroda [...]. Njezin je jedini zadatak upravljen tome cilju, da državopolitičkoj i gospodarskoj individualnosti, za koju se bore politički i gospodarski krugovi, izgrađuje kulturnu individualnost svoga naroda, da [...] dođe hrvatski narod do neotuđivih prava, koja mu po principu samoodređenja ne može nitko zaniijekati".³³

U spomenutoj se izjavi Juraj Krnjević bio kritički osvrnuo na Sveučilište i MH kao protunarodne ustanove u službi totalitarnih pokreta, veličajući R. Hercega kao najvećega hrvatskog nacionalista, a unio je i socijalnu notu: "Povijest Matice Hrvatske svijetla je i visoko stoji u našoj narodnoj povijesti. A sada ima ljudi, koji misle, da preko te velike naše kulturne i narodne institucije mogu raditi upravo protivno onom, što su osnivači odredili Matici. Sve što netko pokuša provesti drugim putem, nego li onaj koji je hrvatski narod obilježio teškim patnjama i krvnim mukama, sve će to ostati izvan naroda kao suha grana i otpasti od našeg tisućgodišnjeg narodnog stabla. [...] I to je razlogom, zašto su mnogobrojni intelektualci svuda stajali i još uvijek stoje u prvim redovima onih, koji se bore za reakcionarno stanovište, da bi oni i dalje, unatoč sveopćeg budjenja narodne svijesti, kao stalež, kao klasa, zadržali svoj dominantni položaj".³⁴

³⁰ Usp. Marin SOMBORAC, "Bibliografija izdanja Matice hrvatske od 1842 do 1962", *Matica hrvatska 1842-1962*, Zagreb 1963., 317.-332. Za učinak negativnog prijama Šarinićeve zbirke novela *Selo se smije* usp. B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 242., za udio djela "ustaških ideologa i propagandista" usp. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 44.

³¹ F. LUKAS, "Matica Hrvatska i HSS", *Danica*, 7/1937., br. 15, 18.

³² ISTI, *Neke moje uspomene*, 2. dio, 37.-38.; ISTI, *Bogdanu Radici*, 94. Za planirani "proglas neugodan po Mačeka" usp. B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 290.

³³ ISTI, "Ideološke smjernice u radu Matice Hrvatske", *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1939.*, Zagreb 1940., 13.

³⁴ Juraj KRNJJEVIĆ, "Putevi naše inteligencije", *Hrvatski dnevnik*, br. 1312, Božić (25. XII.) 1939., 2. Slično s nešto ranijeg predavanja izvještava UČESNIK, "Dr. Krnjević sveuč. omladini",

Vilderova *Nova riječ*, međutim, mnogo je izravnije povezivala Lukasa s nacizmom, pripisujući mu želju da bude novi hrvatski Führer ili Duce³⁵ te likovanje nad sudbinom Čehoslovačke,³⁶ na što je ovaj prizivao svoj odgovor beogradskoj *Javnosti*: “[Niko Bartulović] me predstavlja pristašom borbenog rasizma u duhu Hitlera, zatim fašistom. Sve je to od prve do posljednje riječi neistina i kleveta [...]. Što ja mislim kritično o fašizmu i hitlerizmu kao socijalno-političkim pojavama, to je moja stvar. Zdravi pak hrvatski interesi od nas traže, da te velike pokrete u životu dvaju naroda i država, stvorene slobodnom voljom i pristankom tih naroda, ne napadamo, jer ne ugrožavaju naš nacionalni i kulturni život. Mi, nasuprot, znamo, da je naša kultura najvećim dijelom bila nadahnuta baš tvorevinama tih naroda, te da njima imamo da zahvalimo najveći dio našega stvaranja, pa da se i danas u okviru toga stvaranja vrši naš kulturni razvoj. Ti narodi i danas stoje na braniku evropske civilizacije, nacionalnoga principa i nacionalne kulture, koje su ugrožene od internacionalnoga boljševizma. Francuski ‘najkršćanski’ kraljevi sklapali su u 16. vijeku saveze s Turcima protiv kršćanskih država, a treća francuska republika sklopila je savez s carističkom Rusijom, a to je isto učinila i demokratska Engleska, i nitko ih zato ne napada, da su napustili svoje principe, pa kako dolazimo mi do toga da radi nekih apstraktnih principa izgubimo simpatije drugih država u svijetu. Ovo je moje kritično shvaćanje tih pokreta; ali time niti sam fašist niti pristaša Hitlera, kako me g. Bartulović lažno prikazuje.”³⁷

Nova riječ, br. 156, 7. XII. 1939., 11.- Inače, društveno-stratifikacijski argumenti karakteristični su za Krnjevićev *Seljački dom* u rasponu od, primjerice, tvrdnji kako iza eksplozija u Zagrebu stoje neimenovana “gospoda” (J. KRNJJEVIĆ, “Gospoda ustala protiv seljačke Hrvatske”, *Seljački dom*, br. 10, 7. III. 1940., 1.), do cijelih studija: “Samo zbog nerada i bezkičmenjačtva školanih ljudi, morao je hrvatski narod izdržati tako dugu i tešku borbu. Inteligencija treba da je podpora svoga naroda, a naša školana gospoda i ako su skoro sva iz seljačkoga doma nikla, misle valjda još uvijek, da je sramota seljaku dati prvenstvo, glavnu riječ, jer — on — seljak nema te škole, naobrazbe.” Mijo ŠALKOVIĆ, “Školana gospoda trebaju više raditi”, *Seljački dom*, br. 1, 4. I. 1940., 2. (Prema popisu u UPRAVNI ODBOR, “Vijesti Advokatske komore u Zagrebu”, *Odvjetnik*, 6/1932., br. 10, 28. autor bi mogao biti odvjetnik u Đakovu). Za slična, no ipak drukčija stajališta o sveučilištu, gospodi i eksplozijama usp.: Vlatko MAČEK, *Vođa govori*, Zagreb 1936., 249.-251., 283.-285.; ISTI, “Duševno ropstvo stranim idejama”, *Hrvatski dnevnik*, br. 225, 6. I. 1937., 1.; ISTI, “Proglas Zagrebčanima”, *Zagrebački list*, br. 372, 6. III. 1940., 3.

³⁵ Stjepan KRANJČEVIĆ, “Fašističko tumačenje hrvatskog nacionalizma”, *Nova riječ*, 2/1937., br. 47, 2.-3.

³⁶ Većeslav VILDER (V.), “I to je predsjednik Matice Hrvatske?!” *Nova riječ*, 3/1938., br. 100, 6.-7.

³⁷ F. LUKAS, “Kako beogradska ‘Javnost’ služi ‘Istini’ i ‘Kulturi’”, HR (prilog), 10/1937., br. 10, 1.-4. — Neovisno o tom stoje li novije ocjene Lukasovih stajališta kao tvrdih i čistih, beskompromisnih, desničarskih, ekskluzivno nacionalističkih, rigidnih ili pak rasističkih, a na temelju kojih se onda pokušavaju rekonstruirati događaji, ne smije se smetnuti s uma kako su se u starijim radovima, primjerice, počesto miješali termini “ustaške aktivnosti”, “frankovačke orijentacije”, čak i “separatizma” (za okvirno upozorenje usp. još Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, sv. 2., 182., 269.) Kad ta pojmovna zbrka i ne bi postojala, iz pojedinih izjava ili same činjenice pripadnosti nekoj organizaciji, pa bila ona i ustaška (razmjerno heterogena, usp. N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, “Povijest NDH kao predmet istraživanja”, ČSP, 34/2002., br. 3, 703.-710.), tek bi s krajnjim oprezom trebalo izvoditi svjetonazorska nagnuća pojedinca (vrijedi, dakako, i obratno). Potpisi čelnika MH na urgenciji za dodjelu još neoduzete zgrade “Židova Sternberga” od 6. kolovoza

Dakako, već bi se i takva rasprava mogla držati dostatnim razlogom da se s položaja vlasti proglasi kako se Matica mjesto kulturom počela baviti politikom. Kako bilo, što se tiče vladanja kao tehnike, dojam je kako su sam povod i trenutak za postavljanje komesara izabrani nespretno i na način koji svjedoči o nedostatku osjećaja za osnovna pravna načela. Tim je propustom — a i zbog prethodnih napadaja HSS-ovih ideologa — otvorena mogućnost da se komesarijat tumači kao presizanje iz užih, stranačkih interesa. Sve u svemu, namećuta je uprava — možda ne samo zbog načina na koji je do nje došlo, nego i zbog rasprostranjenih stajališta o još uvijek neriješenom hrvatskom pitanju — doista doživjela gotovo potpuni bojkot, pa je ubrzo, kako se čini, postala teret i samim potcitateljima.

U nastavku ću se posvetiti upravo toj izvedbenoj strani komesarijata, za kojega je Jerko Iljadica nastupao kao odvjetnik smijenjene uprave.

IV.

Dana 29. prosinca 1940. Filip je Lukas na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske održao govor, koji će se poslije tumačiti kao povod, ako ne i uzrok. Tekst novine nisu prenijele, ali je naknadno objavljen, doduše u dvije inačice.³⁸ Pored dodavanja naslova *Povezanost Matice hrvatske sa hrvatskim kulturnim stvaranjem* te manjih izmjena lektorske i korektorske naravi (postepeno>postupno, evropsku>europsku), u drugoj su inačici zamjetni i znatniji značenjski zahvati, na kojima ću se nešto dulje zadržati. Tako je tvrdnja kako su Hrvati pomagali Srbima u borbi protiv Bugara zamijenjena neodređenijim pomaganjem susjeda, a tolerantna usporedba hrvatskih i srpskih osobina usporedbom hrvatskih i tuđih.³⁹ Demokratski je pak princip istisnut društvenim principom, negdje i principom društvene pravde, pomišljanje

1941. podatak su jedne razine, Lukasovo pozivanje na navodne civilizacijske dosege Hitlerove Njemačke druge, a načelna sklonost etno-karakterološkom pristupu treće. Usp. Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb 2001., 191.-196. i Željka GODEČ, "Matica hrvatska ne želi osuditi antižidovstvo svog čelnika u NDH", *Nacional*, 8/2002., br. 375, 28.-30. I B. Jurišić, jedan od glavnih kazivača u ovom radu — za Lukasa "čovjek širokih pogleda, ali dosta liberalnih nazora", koji je "svojim lijepim načinom i slobodnim gledanjem znao oko sebe okupiti sve naše najbolje pisce i umjetnike, pače i neke koji su se u socijalnim i političkim pitanjima ponešto razilazili" (F. LUKAS, *Neke moje uspomene*, 2. dio, 31.), za Krležu "čovjek dobar i plemenit" (Zlatko VINCE, "Životni put Blaža Jurišića", *Zadarska smotra*, 41/1992., br. 3, 22.) — ovako prenosi diskusiju s Vjekoslavom Majerom od 28. siječnja 1941.: "On je protiv Hitlera i za demokraciju. Ja sam rekao, da sam ja samo za Hrvatsku, i za onoga, od koga može dobiti pomoći, bio to Hitler ili Churchill. Nema u Evropi tako glupa naroda, koji ne bi imao priredeno željezo za obje vatre, samo kod nas oni, koji su za Englesku, hoće da iskorijene one, koji su za Njemačku, dok bi, da su pametni, trebali naručiti jednu skupinu i takvih političara, kad ih ne bi bilo — da budemo spremni za svaku eventualnost." B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 310. — Za bibliografiju Lukasovih tekstova koje tek očekuje sustavno vrednovanje usp. M. ŠVAB, "Radovi Filipa Lukasa", *F. LUKAS, Hrvatska narodna samobitnost*. Zagreb 1997., 385.-393.

³⁸ F. LUKAS, "Govor predsjednika Lukasa na skupštini Matice hrvatske od 29. XII. 1940.", HR, 14/1941., br. 5, 225.-232. te ISTI, "Povezanost Matice hrvatske sa hrvatskim kulturnim stvaranjem", *Izvjestaj Matice hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 9.-23.

³⁹ ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 227.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 13.

na srodnost s drugim narodima na jugu tek njegovim ispitivanjem.⁴⁰ Odlomak o svojstvima stvarne demokracije — kakva bi se mogla izboriti i kakvu tekst neizravno promiče — izmijenjen je tako da se odnosi na idealnu demokraciju, kakvu zamišljaju samo filozofi, a umjesto o pravu svake političke stranke — pa bila ona u manjini — da zastupa svoje poglede govori se o istovjetnom pravu svake nacionalne skupine.⁴¹ Također, osim što su u dijelu teksta koji govori o demagoškom stjecanju većine vođe ustupili mjesto predvodnicima, kurzivom su istaknute rečenice u kojima se naglašavaju rasne i državotvorne osobine.⁴² S obzirom na to da je prva inačica objavljena u svibnju ili lipnju 1941., a druga početkom 1942., nije teško zaključiti da je svemu uzrok promjena društveno-političkih okolnosti, pri čem su značenjske izmjene listom učinjene kako bi se tekst približio službenim stajalištima. Ipak, jedna se od njih — onu u smjeru prava manjinskih nacionalnih skupina — može shvatiti i kao zauzimanje za prava Hrvata u Jugoslaviji (kad je izvorni govor održan), ali i kao prosvjed protiv rasnih zakona i progona u NDH (trenutak u kojem je tekst izmijenjen i objavljen). Možda bi se do objašnjenja za tu i ostale promjene teksta i moglo doći detaljnijim proučavanjem Lukasove djelatnosti u NDH, no zbog svoje su pretežite podudarnosti za tematiku komesarijata i HSS s visokim stupnjem prihvatljive obje njegove inačice. Pokušaj da se pronađe izvorni, na skupštini pročitani rukopis — kao što se čuvaju ostali na njoj održani govori — ionako je završio neuspjehom.⁴³

Dakle, te je večeri Lukas, govoreći u duhu svojih prijašnjih izlaganja, no u nekim dijelovima znatno izravnije, započeo s važnošću prošlosti i 1300. obljetnice pokrštenja Hrvata, naglasivši kako su Hrvati kršćanstvo prihvatili veoma rano, premda ne i odjednom niti olako, što — kako reče — svjedoči o idealizmu i religioznosti kao trajnim crtama hrvatskog karaktera. Izvodeći iz povijesti i treću njegovu sastavnicu — ljubav za slobodu i nezavisnost — prešao je na misao, koja se osim iz tradicionalnoga “kulturnog” očišta lako može promatrati i u tadašnjem političkom kontekstu.⁴⁴ Pozvavši se na frenološka istraživanja Eugénea Pittarda i različite kulturne utjecaje, Lukas je dalje zaključio kako su i

⁴⁰ ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 228.-229.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 15.-16.

⁴¹ ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 231.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 20.

⁴² ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 231.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 21.

⁴³ Arhiv MH čuva se u HDA, no sačuvano je vrlo malo građe u vezi s komesarijatom. Ipak, ondje se u Fondu MH, svežanj 2.2.7.1, na omotu s naznakom *Glavna skupština 1936-1945*, nalaze 4 velika dvostruko presavinuta lista s tiskanim tekstom i dopisanim naslovom *Povezanost Matice hrvatske s hrvatskim kulturnim stvaranjem*. Po slogu i sadržaju, može se zaključiti da je riječ o “špaltama” inačice objavljene u *Hrvatskoj reviji* 1941. Na vanjskoj je strani olovkom u boji dodana napomena “Za Izvještaj, ovo je početak samog Izvještaja” s još nekoliko nečitkih opaski, sve s Lukasovim potpisom. Kako se čini, slagarske je pogreške ispravio korektor, jezične lektor, no sam je tekst predavanja prepravljen — po svemu sudeći — Lukasovom rukom, upravo onako kako je u *Izvještaju* početkom 1942. i objavljen.

⁴⁴ “Činjenica, da se ime Hrvat prvi put u ispravama spominje u vezi s državom, najjasnije utvrđuje volju Hrvata, da hoće imati svoju svoju državu, da sami u njoj odlučuju o sebi i svojoj sudbini. Bez te bitne karakterne crte Hrvata, ljubavi za slobodom i nezavisnošću, ne bi se uopće shvatio cio naš razvoj niti onaj golemi uložak snaga i žrtava od onda do danas.” ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 226.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 11.

u etničkom i u modernom nacionalnom smislu Hrvati i Srbi dva različita entiteta⁴⁵ — što je, kaže, pokazala i sudbina jugoslavenske ideje — podsjećajući pritom na neravnopravnost Hrvata u Kraljevini te na Starčevića kao na najčistijeg zastupnika shvaćanja kako je “nužda vlastite države vrhovni zahtjev nacionalnog principa”. Obrazloživši tako “prvi zadatak nacionalnog principa” (“narod kao izgrađena cjelina prema drugim narodima”), Lukas se posvetio drugom, kojeg je definirao kao “postupno izjednačivanje svih članova [nekoga naroda] na osnovi demokratskog principa [1942.: principa društvene pravde], [...] [čime] se uklanjaju razlike među staležima, ali samo s pogledom na njihova prava i dužnosti”. Protivno bi, naime, bilo — nastavio je — slobodi, odnosno “prirodnom pravu čovjeka, da se očituje prema svojim prirođenim umnim i duševnim snagama” kad bi se jednakost kao takva htjela provesti, pa se pojedinim staležima ne smije odricati učešće u narodnoj zajednici,⁴⁶ niti stavljati posebne zahtjeve⁴⁷. Nakon što se time još jednom posredno osvrnuo na Sporazum te na učestalo prozivanje “gospode”, Lukas je novozavjetnom prisposodobom o glasovanju za Barabino pomilovanje potkrijepio svoje stajalište kako “ne može ni jedna stranka, imala ona i pretežnu većinu u narodu, postaviti tvrdnju, da ona jedina predstavlja apsolutnu istinu i da su samo njezini nazori o svijetu ispravni i istiniti”. Ako su se ti prigovori uz nešto dobre volje i mogli shvatiti kao načelne opaske, u kojima se ni imenom niti položajem ne navodi niti jedna aktualna osoba ili stranka, u završnom je odlomku — a iza opisa pritisaka pod beogradskim režimima — Banska vlast zbog svoga odnosa prema Matici bila izravno dotaknuta.⁴⁸

⁴⁵ “Ali uza sav taj odjeliti razvoj Hrvata i Srba, pored različitih objektivnih činjenica u njihovu narodnom biću i pomanjkanja svake težnje za jedinstvom, nije u prošlosti došlo među njima nikada do kakovih borba i obračunavanja. Oni su se kao dva duhovna i etnobiološka bića odvojeno razvijali na svome životnom prostoru i drugačije reagirali na svaku novu socijalnu ili kulturnu struju, pa i na takovu, koja je bila identična, kao što je na pr. bio nacionalni princip. Nacionalnim principom postali su svi narodi svijesni o svojim posebnostima među drugim narodima, pa je svaki od njih htio da na osnovu svoje prošlosti, svojih objektivnih činilaca, posebice jezika, izgradi svoju kulturu na svome prostoru i na njemu organizira svoju državu.” ISTI, “Govor predsjednika Lukasa, 228.”; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 15. — Iz navedenoga odlomka proizlazi — u nešto novijem nazivlju — da i za Lukasa nacionalizam stvara naciju. Za uzore poput Hegela i Renana usp. ISTI, “Ruski komunizam spram nacionalnog principa”, HR, 6/1933., br. 7., 379.-381.

⁴⁶ “Ne mogu se i ne smiju se dakle tvorevine jednoga narodnog staleža uzeti za jedini izraz narodnoga duha i samo u njima gledati narodna samonikla kultura, premda se ne može poreći, da ima staleža, kao što je kod nas seljački, koji je jače ukorijenjen u svojoj zemlji i bliži duhovnom izvoru svoje vrste, a kao konservativni elemenat još i najuporniji čuvar preuzete baštine iz prošlosti.” ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 230.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 18. Slična je kritika u vezi sa staležima iznesena i u jednoj od prijašnjih polemika: “Komunizam ne priznaje dosadašnjim narodnim kulturama ono, što je ukorijenjeno u prošlosti i sa životom naraštaja preneseno u sadašnjost, a što je ne samo od buržoazije, već od svih narodnih slojeva stvarano.” ISTI, *Ruski komunizam*, 384.

⁴⁷ “Staleža je bilo uvijek s tom razlikom, da su staleži u prednacionalno doba uživali povlastice, koje su nasljedstvom potomci baštinili, dok su staleži danas sastavljeni po slobodnom izboru i vrše različite funkcije u podjeli rada [...] Nijesu staleži za to, da služe kakvom drugom staležu, već da služe cjelini, dakle i samima sebi.” ISTI, *Govor predsjednika Lukasa*, 230.-231.; ISTI, *Povezanost Matice hrvatske*, 20.

⁴⁸ “No zapostavljanje Matice u sadanje doba posve je neshvatljivo, kada i vodeća politička stranka kod nas zastupa kao i Matica načelo hrvatske narodne individualnosti. Tako se i Matica

S obzirom na već tada veoma napete odnose Matice i njezinih odbornika s prvacima HSS, teško je procijeniti koliko je ovo zaoštavanje korjenito utjecalo na skora zbivanja, a u kojoj je mjeri dočekano kao dobrodošla izlika. Možda pritom ne bi trebalo sasvim odbaciti jedan od prvih Lukasovih iskaza o odcjecima njegova govora, dan krajem travnja *Hrvatskom narodu*. Ako je tomu vjerovati, Ivan Topali, izaslanik Banske vlasti na skupštini od 29. prosinca 1940., predao je korektno izvješće s kojim — kako kaže Lukas — Šubašić i ravnatelj policije Rikard Vikert⁴⁹ nisu bili zadovoljni, pa su mu 31. prosinca u stan poslali redarstvenog stražara s nalogom da sastavi novo, iz kojeg će se vidjeti Matičino političko djelovanje. Ono što, međutim, cijeloj Lukasovoj izjavi daje na težini, jest navod prema kojem ga je Topali zatim samoinicijativno posjetio kako bi zajedno redigirali konačnu inačicu.⁵⁰

Kako bilo, u subotu 11. siječnja 1941. u 13.45 Lukasu je u njegovu domu uručena odluka Odjela za unutarnje poslove Banske vlasti Banovine Hrvatske — s potpisom Ivana Šubašića — kojom su razriješeni upravni i nadzorni odbor te je u Matici postavljen povjerenik Ante Martinović, prosvjetni savjetnik iz Zagreba. Povjerenik je obavezan “voditi sve poslove dok traje potreba i konačno preuzeti sve nužno za saziv glavne skupštine radi sprovođenja izbora predstavnika društva”. Odluka se poziva na članak 66. *Zakona o unutrašnjoj upravi*⁵¹ i članak 70. *Uredbe o provedbi proračuna banovine Hrvatske i o*

proglašuje, da se izdvojila iz naroda i da zastupa neke strane ideologije, te da je postala suha grana, a da paradoks takovih tvrdnja bude veći, to čini sada, kada Matica najbolje cvate i kada je narodu dala više prinosa nego u bilo koje doba svoga života. Matica je dosada imala dva člana u žiriju za Demetrovu nagradu, a sada joj je bez pitanja bilo jedno mjesto oduzeto. Banska vlast je podijelila niz potpora kulturnim društvima, pa i onima, kojima je bilanca bila aktivna, kao Akademiji, pače je dala potporu Enciklopediji, privatnom poduzeću, samo je Matici potpora bila uskraćena. Štoviše, nije joj bila podijeljena ni ona potpora, koju joj je ban dr. Viktor Ružić davao za posljednje dvije godine pri diobi dobiti tiskare Narodnih Novina, gdje je Matica za tiskanje svojih izdanja uplatila milijunske svote, dakle je na tu potporu imala najveće pravo. Matica je isključena iz žirija za podjelu banovinske nagrade za najbolje književno djelo u godini, premda je ona najveća kulturna institucija i kao takova prvotno pozvana, da u taj žiri uđe.” *ISTI, Govor predsjednika Lukasa*, 232.; *ISTI, Povezanost Matice hrvatske*, 22.

⁴⁹ *Hrvatski narod* poslije će u vrlo negativnom svjetlu razučivati Vikertov životopis. Zbog svjedoka i sarajevskoga okružja koji se pritom navode, kao i zbog potpisa *Dr. T.* može se pretpostaviti da je autor upravo Topali. Usp. “Zloglasni Rikard Vikert”, *Hrvatski narod*, br. 69, 22. IV. 1941., 8. i “Dr. Šutej zaštitnik zloglasnog Vikerta”, *Hrvatski narod*, br. 70, 23. IV. 1941., 4. Zanimljiv je i spomen Vikerta (ovdje Vickerta) u objavljenim dijelovima Stepinčeva dnevnika. Tako u pismu od 30. prosinca 1940. književnica Štefa Jurkić upozorava nadbiskupa i zagrebačke katolike da ih s obzirom na Vikertovo ponašanje u Sarajevu čekaju teški dani. S druge strane, sam je Vikert i prije dolaska u Zagreb nastojao osigurati preporuku katoličkih krugova, a u razgovoru sa Stepincem od 5. siječnja 1941. porekao je pripadnost slobodnim zidarima, najavivši da će uvesti mise i propovijedi za policajce. Prema Lj. BOBAN, “Dnevnik Alojzija Stepinca. Kaos na sve strane”, *Danas*, 11/1990., br. 442, 67. i *ISTI*, “Dnevnik Alojzija Stepinca. Ususret najcrnjem”, *Danas*, 1/1990., br. 443, 66.

⁵⁰ *ISTI*, “O postavljanju komesara u Matici hrvatskoj”, *Hrvatski narod*, br. 77, 30. IV. 1941., 6. U tekstu je preneseno — prema Lukasu — izvorno Topalijevo izvješće.

⁵¹ Tekst zakona navodit ću prema *Službene novine*, br. 143-LXI, 21. VI. 1929. Rimski broj označava prilog manjega formata u kojem je tiskan zakon. Ti su prilozi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (dalje: NSK) uvezani pod signaturom novina, ali odvojeno.

banovinskim prihodima za 1941. godinu,⁵² a u njoj su navedeni sljedeći razlozi: “Iz primljenih izvještaja i predloženih podataka ovoj Banskoj Vlasti ustanovljeno je, da članovi raspuštenih društvenih odbora ne pružaju dovoljno jamstva za pravilan rad prema društvenim pravilima, odnosno da njihov rad prelazi granice djelokruga određenog im tim pravilima.”⁵³

Prema dnevniku Blaža Jurišića — kojeg je Lukas odmah telefonski izvijestio — povjerenik je Martinović u pratnji policije još petnaestak minuta ranije u Matičnim prostorijama pokušao uručiti odluku gospodarskom tajniku Mili Starčeviću, no ovaj ju je odbio primiti s obrazloženjem da je za tako “krupnu stvar” ovlašten jedino predsjednik.⁵⁴ Zanimljivo je — pripovijeda u nastavku Jurišić — da je Martinović pritom Starčevića pozvao na nastavak suradnje s novom upravom te da je naložio redarstvenom pozorniku da mu zakaže susret s bivšim tajnikom Franjom Jelašićem⁵⁵. Kako je saznao od Matičina podvornika, premda su se mogle čuti glasine da se u podrumu nalazi cijela frankovačka tiskara, prigodom policijske premetačine od inkriminirajućeg materijala nađen je u Starčevićevom stolu tek jedan letak,⁵⁶ a u sobama dviju namještenica broj *Hrvatske pošte* te album i nekoliko rezbarenih doza što su ih bili poslali internirci iz Lepoglave⁵⁷.

⁵² Uredba je objavljena u prilogu publikacije *Narodne novine*, br. 1, 2. I. 1941. Budući da primjerci u NSK, zagrebačkoj Gradskoj knjižnici i HDA nisu potpuni, njezine dijelove u nastavku navodim prema zbirci *Banovina Hrvatska. Zakoni, uredbe, naredbe itd. objavljene od 1. siječnja 1941. do 24. siječnja 1941.*, knj. XI., sv. 70.-74. (ur. Adam Mataić), Zagreb 1941., 1.-80.

⁵³ Prijepisi u B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 292-293. te u „Raspuštanje odbora Matice Hrvatske uoči 100 godišnjice: komesarijat 11. siječnja 1941. do 11. travnja 1941.”, *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 75.-76. U potonjoj su cjelini objavljeni svi važniji dokumenti u vezi s komesarijatom. Prijepisi su potpuni, sadrže i brojeve pod kojima su pojedini akti izdani ili zaprimljeni u javnim ustanovama, a po svom sadržaju posvuda su jednako komentirani ili fragmentarno citirani. Uzimam ih kao vjerodostojne i zato što držim da bi ih vodstvo MH kao jedna od sukobljenih strana, da se na to odlučilo, u znatnijoj mjeri prilagodilo svojim interesima. To je važno naglasiti jer se izvornici ne mogu naći ni u fondovima MH i Odjela za unutarnje poslove Banovine Hrvatske (HDA), niti u fondu Upravnog suda (Državni arhiv u Zagrebu).

⁵⁴ B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 294.

⁵⁵ Budući da je Jelašić nekoliko dana poslije Mirku Jurkiću nudio mjesto glavnog tajnika, a da ga je Starčević još 12. siječnja bio zatekao u povjerljivu razgovoru s komesarom Martinovićem, Jurišić zaključuje da je upravo Jelašić iz osobnih motiva policiji dostavio u odluci spomenute “predložene podatke”. *Isto*, 293., 295. “Zbog suradnje s komesarijatom” Jelašić je 29. travnja 1941. isključen iz MH. *ISTI, Komesarijat u MH*, 268.

⁵⁶ Prema tvrdnjama Josipa Horvata, većinski su dioničari Tipografije, Schulhofovi, kako bi se osigurali za budućnost, sa Starčevićem sklopili aranžman koji je uključivao mjesečnu apanažu i besplatno tiskanje “ustaških letaka, petokolonaške literature i par brojeva ‘Hrvatskog naroda’”. Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900 — 1941. (zapisci iz nepovrata)*, Zagreb 1984., 332.; slično u *ISTI, Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945.*, Zagreb 1989., 237.

⁵⁷ Prema B. JURIŠIĆ, *Borba MH*, 5. te *ISTI, Dnevnik*, 300., 304. — M. Starčević i službenica Vera Stipetić uhićeni su 13. siječnja popodne i poslije internirani u Lepoglavi. Starčević je navodno pri otpremi vikao “Živila slobodna i nezavisna Hrvatska! Živio poglavnik Pavelić”, što je Jurišić suosjećajno komentirao: “Siromah Mile, hoćeš nećeš mora u revolucionarce. Što mu drugo ostaje? [...] Tek što se nekako s mukom sredi i mirno sjedne, povuče ga udes dolje [...]”. *Isto*, 298., 311., 316. Vjerojatno je to ona ista Vera Stipetić koja će se s Vladom Singerom dopisivati za njegova zatočeništva u Jasenovcu. Usp. “Vlado Singer o dru Vladku Mačeku”, *Republika*

V.

U ponedjeljak 13. siječnja, tj. prvoga uredovnoga dana, predsjednik je raspuštene uprave Lukas po savjetu neimenovana “jurista” odmah ujutro banu uputio podnesak u kojem ulaže prigovor na razloge i okolnosti izvršenja njegove odluke.⁵⁸ Kako kaže, osim što se jednoglasno izabrani upravni odbor još nije bio ni konstituirao, pa nije ni mogao doći u sukob s društvenim pravilima, on sam je o ulasku povjerenika u posjed tek naknadno obaviješten, bez službene primopredaje i zapisnika, zbog čega otklanja od sebe svaku odgovornost za mogući nestanak imovine. Na kraju najavljuje da će protiv merituma rješenja poduzeti zakonita sredstva.

Može se pretpostaviti da najkasnije od te radnje Jerko Iljadica nastupa kao Lukasov pravni savjetnik. Naime, iz Jurišićeva dnevnika proizlazi da je 1930-ih godina Matičinu upravu u nekoliko sudskih sporova koje je vodila zastupao odvjetnik Ivo Stožir. S obzirom na njegovu kasniju ulogu nameće se zaključak da zbog svojih veza s vrhom HSS u ovom postupku ne bi bio dovoljno pouzdan, dok je Iljadica vjerojatno već tad bio povezan s ustaškim pokretom. Budući da je Jurišić još 12. siječnja Lukasa otpratio do odvjetnika Milovana Žanića, možda je izbor na Iljadicu pao stjecajem istih okolnosti zbog kojih će nešto kasnije također biti preporučeni Ivi Rojnici. Kako piše Rojnica, tada pripadnik ustaškoga pokreta, budući da je Žanić bio uhićen 1. veljače, neimenovane su ga osobe uputile na Iljadicu kao na alternativnoga primatelja nekih dokumenata o Šubašićevim protekcijama.⁵⁹

Nakon što su iscrpljene sve mogućnosti za utvrđivanje političkih delikata, u utorak 14. siječnja započela je temeljita revizija Matičinoga financijskog poslovanja, što je u dijelu tiska odmah povezano sa Starčevićevim uhićenjem. Nadalje, toga je dana u *Hrvatskom dnevniku* objavljen jedini tekst koji sa stajališta HSS obrazlaže komesarijat.⁶⁰ U vješto sročenom članku — pripisivao se Iliji Jakovljeviću⁶¹ — koji se prostire preko cijeloga stupca, iznesene su osno-

Hrvatska, 24/1974., br. 97, 65., 75. Poslije će kao jedan od političkih zatočenika biti spomenut i činovnik MH Ivica Kirin, no on je vjerojatno uhićen drugom prigodom. Usp. “Prva sjednica Matice Hrvatske nakon ukinuća komesarijata”, *Hrvatski narod*, br. 77, 30. IV. 1941., 8. Nisam uspio ustanoviti je li riječ o istoimenom ustaškom dužnosniku. Usp. Zdravko DIZDAR, “Kirin, Ico (Ivan)”, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 189.

⁵⁸ Za prijepis usp. *Izvještaj MH za 1940. i 1941.*, 77.-78. i B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 296.-297. — Toga je dana u Lukasovu stanu jedanaestero odbornika potpisalo izjavu — stilizirao ju je Budak — kojom se spomenuti podnesak odobrava. Naknadno su pristupili i ostali, osim Starčevića, koji je već bio uhićen, Tomašića — “jer se nije našla zgodna osoba, da ode do njega” — i Jelašića koji je izuzet kao nedostojan. I njezin je prijepis uključen u *Izvještaj MH za 1940. i 1941.*, 79. i B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 297.-298.

⁵⁹ Usp. *Isto*, 295., 317. i Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji*, sv. 1., Zagreb 1995., 48.-49. O Žaniću usp. REDAKCIJA i Mato RUPIC, “Žanić, Milovan”, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 433. U sklopu puteva kojima je Iljadica mogao biti preporučeni nije na odmet spomenuti i kako se nešto kasnije u golemu popisu “Članovi Matice hrvatske” kao član zakladnik iz Šibenika navodi Bogdan Iljadica, posjednik. *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1942.* Zagreb 1943., 117.

⁶⁰ “Hrvatski dnevnik”, *Hrvatski dnevnik*, br. 1692, 14. I. 1941., 5.

⁶¹ Tako B. JURIŠIĆ, *Dnevnik*, 302. Nedavno su objavljeni i Jakovljevićevi zapisi o zatočeništvu

vne činjenice, naglašeno je veliko značenje Matice i spomenuta Mačekova pohvalna izjava iz 1935. Komesarijati, stoji u njem, nikad nisu sretna rješenja, ali ustanova mora biti općenarodna, daleko od bilo kakvih klika i koterija. Na žalost, posljednjih su se godina na godišnjim skupštinama počeli držati polemički govori, a pod njezinim pokroviteljstvom razvijati čisto politička djelatnost. Tako je Matica postala tribinom jedne skupine, koja u kulturnom životu ne znači ništa ili znači vrlo malo, a koja je izbornim sustavom promicala samo svoje istomišljenike⁶². Premda su bili upozoravani da “paze što rade”, njezini pripadnici nisu vjerovali da bi se mogao uvesti komesarijat, što se nametnulo naročito nakon uvredljiva (Lukasova) govora od 29. prosinca. Članak završava sa željom da povjerenik što prije oslobodi Maticu takovoga partizanstva i preda je u ruke njezinih članova.⁶³ Nasuprot iznesenim željama, u napetoj su se atmosferi prvoga tjedna pojavili i napisi koji svjedoče ne samo o poplavi nagađanja o tomu tko će preuzeti vodstvo Matice i uredništvo njezina časopisa *Hrvatska revija* (Jurišić je razriješen 14. siječnja), nego i o promišljanju odnosno odbijanju pozvanih kandidata.

Da MH mora biti iznad klika i koterija utvrdile su, doduše, još *Novosti* 12. siječnja, no naglasak je ipak bio stavljen na minule zasluge povjerenika Martinovića.⁶⁴ U tom tonu i *Večer* od 14. siječnja javlja o komesarijatu te ukratko prepričava banovu odluku i povjerenikovu zadaću.⁶⁵ Isti list na naslovnici sutradan izvještava o pregledu financijskog poslovanja MH, a na 2. stranici sugestivnim naslovom s tim u vezu dovodi uhićenje Starčevića i činovnice Stipetić, ne spominjući nikakve političke inkriminacije.⁶⁶ U tom je članku “Prof. dr.” Ivan Esih — tada urednik *Službenog glasnika Banske vlasti Banovine Hrvatske za prosvjetu* — već proglašen novim tajnikom (objavljena mu je i fotografija), a kao budući urednik *Hrvatske revije* najavljen je “profesor i hrvatski književnik” Luka Perković. Sličnim se napisom — preuzimajući

u ustaškom logoru Stara Gradiška, u kojima potvrđuje autorstvo članka i ukratko ponavlja svoje navode. Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konklogor na Savi*, Zagreb 1999., 132.-134.

⁶² Prema § 3. Pravila MH članovi su zakladnici, radnici, prinosnici ili počasni. Prema § 4. i 7. o primanju zakladnika i radnika odlučuje zajednički odbor MH, koji ih može i isključiti, protiv čega je dopuštena pritužba na glavnu skupštinu. Prema § 14. članovi se odbora biraju većinom prisutnih na glavnoj skupštini između kandidata koje predloži najmanje 25 radnika, pri čem mora biti prisutno najmanje 40 članova s pravom glasa. Usp. Pravila *Matice hrvatske*, Zagreb 1937.

⁶³ Dne 25. siječnja Jakovljević je u *Savremeniku* događaje komentirao nešto pomirljivije. U njem konstatira — nakon osnovnih činjenica, a bez diskvalifikacija raspuštene uprave — kako razlozi još nisu službeno objašnjeni te brani povjerenika, a zauzeo se i za što brže nastavljanje nakladničke djelatnosti, o kojoj ima odlučiti ili novi odbor izabran od glavne skupštine, ili privremeni radni odbor iz redova književnika članova: “Mjerodavni hrvatski politički faktori također žele, da se čim prije riješi slučaj Matice Hrvatske i likvidira privremeni komesarijat”. I. JAKOVLJEVIĆ, “Komesarijat u Matici Hrvatskoj”, *Savremenik*, 28(29!)/1941., br. 1, 48.

⁶⁴ “Ban je postavio u Matici Hrvatskoj povjerenikom Banske vlasti prof. A. Martinovića i skinuo upravu s prof. Lukasom na čelu”, *Novosti*, br. 12, 12. I. 1941., 7.

⁶⁵ “Komesarijat u Matici hrvatskoj”, *Večer*, br. 6048, 14. I. 1941., 2.

⁶⁶ “Vrši se pregled rada i računa Matice hrvatske. Uhapšen je bivši tajnik Matice Hrvatske g. dr. Mile Starčević”, *Večer*, br. 6049, 15. I. 1941., 2.

i tekst objavljen u *Hrvatskom dnevniku* — opet javljaju i *Novosti*.⁶⁷ Iz tog izvora o događaju pišu i *Zagrebački list*⁶⁸ te *Morgenblatt*⁶⁹, a *Hrvatska straža* bez komentara donosi bilješku kako su Građanski i Sveučilišni odbor MH u Zagrebu odlučili obustaviti rad.⁷⁰ Nešto poslije i taj list objavljuje vijest o Esihu i Perkoviću kao novim ljudima, s najavom kako bi se novi odbor trebao uskoro sastati,⁷¹ no u sljedećem broju prenosi Martinovićev demantij vijesti da bi Esih trebao biti novi glavni tajnik i navodi kako se u svezi s novim vodstvom spominju Ivo Kozarčanin, Franjo Fancev, Julije Benešić, Antun Barac, Ivo Hergešić, Nikola Andrić, Stjepan Ivšić i Franjo Jelašić.⁷² Međutim, već je sutradan objavljen Ivšićev demantij.⁷³ Dok je Fancev u razgovoru s Jurišićem otklonio svaku mogućnost suradnje s komesarijatom, nešto je blaže reagirao Barac, a predomislio se čak i Kozarčanin, koji je — čini se — već bio prihvatio tajničko mjesto.⁷⁴

Iz svega se može dobiti dojam kako personalna politika — a time možda i sama odluka — komesarijata nije bila dostatno promišljena, odnosno, da je Banska vlast⁷⁵ bila zatečena opsegom bojkota⁷⁶. Sve u svemu, nakon prvoga tjedna novine su prestale spominjati imena potencijalnih kandidata i mogući

⁶⁷ “Rad povjerenika prof. Ante Martinovića u ‘Matici hrvatskoj’”, *Novosti*, br. 15, 15. I. 1941., 6.

⁶⁸ “Komesarijat u Matici hrvatskoj”, *Zagrebački list*, br. 640, 14. I. 1941., 2.

⁶⁹ “Warum erhielt die ‘Matica Hrvatska’ ein Kommissariat?”, *Morgenblatt*, br. 12, 15. I. 1941., 3.

⁷⁰ “Pododbori Matice prestali radom”, *Hrvatska straža*, br. 10, 14. I. 1941., 8.

⁷¹ “Pregled rada Matice hrvatske”, *Hrvatska straža*, br. 12, 16. I. 1941., 5.

⁷² “Pred novom upravom u Matici Hrvatskoj”, *Hrvatska straža*, br. 13, 17. I. 1941., 8.

⁷³ “Prof. dr. S. Ivšić nije pozvan na suradnju u Matici Hrvatskoj”, *Hrvatska straža*, br. 14, 18. I. 1941., 8.

⁷⁴ B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 302.-303., 312., 320.-321. Poslije će u *Hrvatskom narodu* Marko Čović i Savić Marković Štedimlja optužiti Jakovljevića da je s toga razloga otpustio Kozarčanina, pa je ovaj u rastrojstvu provocirao stražara, koji ga je naposljetku ubio. Usp. Davor KOVAČIĆ, “Prilozi za životopis Ilije Jakovljevića”, ČSP, 34/2002., br. 1, 166.-167.; za okolnosti usp. Mirko ROGOŠIĆ, “Tri verzije jedne smrti”, *Zagrebačka panorama*, 4/1964., br. 3-4, 49.-50. I Krleža je izjavio — prema Mihovilu Kombolu — da je izabran potpuno pogrešni trenutak. B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 299. — Teško je zaključiti koliko je odbijanje suradnje s komesarijatom prouzrokovano načelnim razlozima, koliko nesklonošću politici HSS, a koliko strahom za vlastitu egzistenciju u slučaju promjene vlasti. Zanimljivo je da *Seljački dom* uopće nije pratio zbivanja u MH, premda je Martinović bio jedan od glavnih njegovih prinosnika.

⁷⁵ U subotu 18. siječnja 1941. Hinko je Wolf izjavio Jurišiću da o Matici odlučuju Ivo Krbek, Većeslav Vilder, J. Krnjević i još jedna osoba. B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 306. U svojim će kasnijim osvrtima na komesarijat prvaci MH krivnju svaljivati na “pokvarene seljačke demagoge” i na “bana Solunca” odnosno “Khuena Šubašića i njegove savjetnike”. Tek će 1956. Lukas prozvati i Mačeka, no i tada uz ogradu kako on možda i nije bio inicijator. Maček pak u svojim memoarima ne spominje ni Maticu ni Lukasa.

⁷⁶ O tomu svjedoči i impresum te suradnici prva četiri broja *Hrvatske revije* u 1941. Broj 2 nema oznaku urednika, a broj 3 potpisao je anonimni “redakcioni odbor” (u njem je objavljena i karakteristična *Tužba Miška Antolkovića*, protusudski intonirana pripovjetka Josipa Frajtića o nesnalaženju radnika u građanskom postupku), kao i broj 4 u kojem je već na str. 213. bilješka s komentarom (uglavnom vjerodostojnim): “Ima u ovom broju suradnika, koji valjda nikada ne bi niti ušli u ‘Hrvatsku Reviju’ da nije bilo komesarijata. Imaju ih opet, koji su i protiv svoje volje zastupani”. Na koricama cijeloga godišta stoji i bilješka, koja donekle razjašnjava što se zbivalo

rasplet, i tako će — koliko sam uspio provjeriti — ostati sve do kraja komesar-rijata.⁷⁷

VI.

Ako se dosad iz tuđih izvještaja Iljadičina uloga tek mogla nazirati, tužbom koju je najkasnije 23. siječnja 1941. sastavio u ime Matice hrvatske zastupane po Filipu Lukasu dolazimo do njegova najopširnijega sačuvanog djela.⁷⁸ Riječ je, naime, o logički složenom, ali jasno napisanom tekstu o zakonitosti i granicama slobodne (diskrecijske) ocjene upravnih vlasti, koji se u svom obrazloženju približava razini dogmatičke rasprave. Prema njegovim je navodima pobijanom odlukom povrijeđeno materijalno i formalno pravo; osim što je donesena od nenadležne vlasti, odluka je u suprotnosti s načelom zakonitosti i člankom 70. *Uredbe o provedbi proračuna banovine Hrvatske i o banovinskim prihodima za 1941. godinu*, a sami su razlozi u protuslovlju s činjeničnim stanjem, proturječni samima sebi i bez dokaza, tako da odluka nije ni obrazložena. Već na samom početku Iljadica se u svezi s određenjem načela zakonitosti i opsegom slobodne ocjene duhovito poziva upravo na “uzornu” studiju svoga profesora upravnog prava i podbana⁷⁹ Ive Krbeka, kojem je, kako kaže, zbog njegovih ispravnih pogleda bila povjerena izgradnja cijeloga sustava normi Banovine Hrvatske, a s kojim se sustavom pobijana odluka nikako ne može dovesti u sklad.⁸⁰

iza samih impresuma: “Br. 1. uredio je dugogodišnji urednik dr. Blaž Jurišić, a i br. 2., samo što taj broj dr. Jurišić nije sam predao tiskari, već komesar, koji je taj broj zatekao već uređen. Broj 3. uredio je ‘redakcioni odbor’, kojeg je imenovao komesar. Br. 4. zatekao je novi urednik Marko Čović pola dogotovljenog te je, ne dirajući već uređenu prvu polovicu broja, uredio drugu, pa tako taj broj i nema pravog urednika”.

⁷⁷ Zbog te je “informativne blokade” vodstvo MH na mnoštvo adresa odaslalo “poslanicu” *Članovima i prijateljima Matice Hrvatske*. Usp. B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 317. i M. ŠVAB, *Radovi Filipa Lukasa.*, 395. Premda se primjerak čuva u NSK, mogu samo pretpostaviti kako je riječ o istom onom letku čije je raspačavanje Državno tužništvo u Zagrebu zabranilo 6. veljače (HDA, Grupa XVIII, kut. 36, inv. br. 3385). U toj se kutiji pod inv. br. 3391 čuva i obavijest Kabineta bana o zabrani letka “Komesarijat u Matici” od 22. II. 1941.

⁷⁸ Upravni sud u Zagrebu zaprimio ju je 28. siječnja, a u cijelosti je objavljena u *Izvještaj MH za godinu 1940. i 1941.*, 80.-97. Iljadići pripisujem autorstvo na temelju njegova pečata u prijepisu te Lukasovih i Jurišićevih izjava. Usp. literaturu u bilješkama 88. i 102. Za sudbenu nadležnost te za ustroj banske vlasti usp.: Anto MILUŠIĆ, “Ustrojstvo vlasti u Banovini Hrvatskoj”, *Pravni vjesnik*, 6/1990., br. 3-4, 331.-341.; Stjepan ŠLABEK, *Banovina Hrvatska* (26. VIII. 1939. — 10. IV. 1941.). *Pravno-povijesni pristup*. Kutina 1991.², 34.-78. i Neda ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava. Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb 2002², 378.-389. Za personal na dan 10. listopada 1940. usp. “Banska Vlast u Zagrebu”, *Pravnički godišnjak*, 13/1941., 219., 222., 236. Za uvod u pojmove uprave, upravnog postupka i upravnog sudovanja te kodifikacije na hrvatskom tlu usp. Ivo BORKOVIĆ, *Upravno pravo*, Zagreb 1997.⁶, 3.-10., 363.-367., 447.-450., 458.-460.

⁷⁹ “Podban pak kao najviši stručni i pomoćni organ bana, a ujedno i njegov oficijelni zamjenik, vodio je stručne poslove i nadzirao sve odjele i druge upravne jedinice Banske Vlasti, u pogledu zakonitosti rada i urednog administrativnog poslovanja”. A. MILUŠIĆ, *Ustrojstvo vlasti u Banovini*, 332. Prema *Uredbi o ustrojstvu Banske Vlasti* ban je morao imati diplomu pravnog fakulteta. Krbek je bio podban od 26. kolovoza 1939. do 20. veljače 1941. kad ga je zamijenio Svetozar Ivković. S. ŠLABEK, *Banovina Hrvatska*, 44. O Krbeku više u “Ivo Krbek (1890-1966)”, *Pravni fakultet u Zagrebu*, sv. 3. *Nastavnici fakulteta*, 3. 1926-1950., Zagreb 1998., 563.-597.

⁸⁰ U Krbekovu prikazu: “Po načelu zakonitosti uprave dolazi uprava u najtjesniju vezu s

Što se tiče posebnih propisa, po navodima tužbe, primjeni članka 66. *Zakona o unutrašnjoj upravi*⁸¹ nije bilo mjesta jer Banska vlast nije u tom slučaju nadležna "vlast opće uprave"⁸². Kad bi ona to i bila, nastavlja Iljadica, uvelo bi se rješavanje u jednom stupnju, bez prava na žalbu. Osim toga, uzme li se u obzir činjenično stanje, rad Matice hrvatske nije ugrožavao opće dobro, odnosno duhovnu i materijalnu kulturu zemlje. U svezi s drugim osnovom odluke, člankom 70. *Uredbe o provedbi proračuna*⁸³, piše Iljadica, slijedom prvoga stavka članka 109. *Zakona o opštem upravnom postupku* i spomenute Krbekove rasprave,⁸⁴ u odluci kojom se postavlja povjerenik potrebno je označiti i dokazati činjenice na kojima se zasniva primjena diskrecijske ocjene — u ovom slučaju to bi bilo postojanje nekoga "nereda". Međutim, tvrdi

pravom i pravnom normom. Svako njeno djelovanje mora biti uslovljeno nekom pravnom normom, a specijalno zakonom" te: "Po ovom potonjem načelu gradjanima je dopušteno sve ono, što im pravna norma (zakon) ne brani, dok uprava može samo ono činiti na što ju zakon ovlašćuje". Ivo KRBEK, "Zakonitost uprave", *Mjesečnik*, 62/1936., br. 4-5, 165., br. 6-7, 251. — U navedenoj studiji Krbek propituje tadašnja mišljenja o pojmu pravne države, povezujući njezinu "formu" sa "sadržajem", odnosno s time je li "demokratska" ili "autoritarna". Sud je sudržan ali jasan, i o njemu će Iljadica poslije pisati s drukčijih polazišta: "Ukoliko se time [stajalištima njemačkih teoretičara] želi pozitivno pravo dovesti u sklad s 'istinskim' pravom (pravličnošću i pravdom), znače ove izjave samo jače pocrtavanje onih strujanja koje su stalne u pravnoj nauci, a pogotovo i kod strogo demokratski orijentiranih pisaca. Ukoliko su one napadaj na donošenje zakona parlamentarnim putem, manjkaju dokazi, po čemu bi, općenito uzeto, autoritativni režim bio podesniji za donošenje 'pravih' zakona od parlamentarizma odnosno demokracije, koja valjano funkcionira. Pri demokratskom donošenju zakona ne radi se samo o prednostima javne procedure, nego što pri tome (izravno ili neizravno) učestvuju i sami gradjani, — potonje je od naročite važnosti, što je bitna funkcija pravne norme u tome, da obezbejuje gradjane na određeno postupanje. Na taj se način gradjani obezbejuju vlastitom voljom. Sve se na svijetu može izroditi i izvitoperiti. Autoritativni režim, kako to dokazuje vjekovno iskustvo, još mnogo prije i lakše nego demokratski." *Isto*, 174.-175. Za novija određenja načela zakonitosti usp. saže-tiji prikaz u I. BORKOVIĆ, *Upravno pravo*, 59.-63.

⁸¹ Članak 66. ima standardni sadržaj: "Pridržavajući se u čl. 64. i 65. iznetih načela, vlasti opšte uprave staraju se za javni mir, bezbednost, poredak, za bezbednost saobraćaja, za zdravlje ljudi i stoke i za javni moral, sprečavaju ugrožavanje svake vrste u tome pravcu i odstranjuju nastala poremećenja preduzimanjem nužnih mera". Članak 64. istoga zakona prema Iljadici "statuira" načelo zakonitosti, a glasi: "Vlasti opšte uprave staraju se o izvršivanju sviju zakona i zakonskih propisa, čije izvršivanje po odredbama samih zakona nije stavljeno u dužnost kojoj drugoj vlasti." Čl. 65. utvrđuje dužnost brige za javni interes i opće dobro.

⁸² Članak 19. *Zakona o unutrašnjoj upravi*: "Državne upravne vlasti, koje vrše poslove opšte uprave, jesu: 1. veliki župani i Upravnik Grada Beograda kao opšte upravne vlasti drugog stepena. 2. sreski načelnici kao opšte upravne vlasti prvog stepena i 3. državne mesne policijske vlasti kao specijalne policijske vlasti u velikim varošima i važnijim mestima. Samoupravne vlasti, koje vrše poslove opšte uprave, jesu: 1. gradski načelnici u gradovima sa pravom opšte upravne vlasti prvog stepena. 2. sve opštine, u koliko vrše poslove opšte uprave u prenetom delokrugu."

⁸³ Cjeloviti tekst članka 70: "Temeljem nadzornog prava, koje se vrši nad društvima Banska vlast može društvu postaviti povjerenika radi sredenja prilika kao i odrediti pregledača radi pregleda cjelokupnog rada i poslovanja".

⁸⁴ Članak 109.: "U obrazloženju se navodi stanje stvari, pravno rasuđenje, a prema potrebi i momenti koji su bili odlučni kod ocenjivanja dokaza." Tekst zakona u *Službene novine*, br. 271-XCIII, 25. XI. 1930. s ispravkom u br. 292-C, 20. XII. 1930. Prema Krbeku: "Puno načelo zakonitosti uprave pretpostavlja sadržajnu vezanost, i u dvojbenim slučajevima odlučuje se prije za pravnu vezanost nego li za diskrec. ocjenu. [...] ona može tek ondje nastupiti, gdje manjka svaka

se dalje, nasuprot zakonu i još jednom Krbekovu mišljenju⁸⁵, u odluci stoji samo da članovi uprave ne pružaju dovoljno jamstva za pravilan rad, odnosno da njihov rad prelazi granice djelokruga društva, što samo po sebi ne može biti razlog jer članak 70. ne dopušta preventivno djelovanje, a ni represivno ne dolazi u obzir jer odbori nakon skupštine od 29. prosinca nisu još bili započeli s radom. Kad bi se sve to i prihvatilo, i kad bi povjerenik bio zakonito postavljen, kaže Iljadica, ne postoji propis koji bi “nadzornu vlast” ovlastio da razriješi upravu nekoga društva, čime se dolazi do zaključka da povjerenik može biti postavljen samo uz postojeću upravu, kao “oči i uši vlasti”, odnosno kao nadzorno tijelo da se rad društva “ne opire sigurnosti, javnom redu ili dobrim običajima”⁸⁶ te da “služi razvijanju i podržavanju duhovne i materijalne kulture zemlje”⁸⁷. Na kraju tužbe stavlja se prijedlog da Upravni sud u Zagrebu pobijanu odluku poništi u cijelosti ili — “podredno” — samo u dijelu kojim se povjerenik postavlja za vođenje poslova, namjesto za nadzor.

Tako sastavljena tužba ostavila je odmah dobar dojam na B. Jurišića,⁸⁸ a možda je bila i razlogom, što je krajem siječnja Lukas preko odvjetnika Stožira i Jurišića izviješten da se Ivan Meštrović ponudio za posredovanje, a da je tomu sklon i Svetozar Rittig.⁸⁹ Stožir je Jurišiću prenio i tvrdnje odbornika Tomašića, Jelašićeva “šprahror” — kako ga naziva — iz kojih proizlazi da su jedine ozbiljne nepravilnosti to što je Starčević odobrio zagrebačkim pododborima da zadrže 20 % od utrška, te da je pritom iskazivao veći utržak nego što je bio, i to što je Jurišić navodno u jednom izvještaju zatajio pasivu *Hrvatske revije* od 60 000 dinara.⁹⁰

stvarna vezanost, i gotova je da odmah popusti i uzmakne čim se javi trag ovake vezanosti”. I. KRBEK, *Zakonitost uprave*, 265.

⁸⁵ Riječ je o Krbekovim napomenama uz članak 109. *Zakona o opštem upravnom postupku*: “Pogibeljno bi bilo oslobađati principijelno sve stvari slobodne ocjene od obrazloženja, [u tužbi citirano samo do prvoga zarez] iako će u ovakim predmetima moći često obrazloženje biti vrlo lakoničko, te se samo pozivati na momenat slobodne ocjene” i “Trebalo u pohvalu naših upravnih sudova istaći, da su oni i dosada posrednim putem prinuđavali upravne vlasti da obrazlažu svoje odluke.” *Zakon o opštem upravnom postupku. Bilješkama popratio dr. Ivo Krbek*, Zagreb 1931., 134.-135.

⁸⁶ § 26. OGZ: “A društva nedopuštena jesu ona, koja su po zakonih političkih posebno zabranjena, ili koja se očito opiru sigurnosti, javnomu redu ili dobrim običajem.” Navod prema *Obći austrijski građanski zakonik*, Zagreb 1885., 15.

⁸⁷ Članak 65. *Zakona o unutrašnjoj upravi*. U zakonskom tekstu mjesto “podržavanju” stoji “podizanju”, a cijeli se članak odnosi na opis nadležnosti “vlasti opće uprave”.

⁸⁸ “U četvrtak dne 23. I. 1941. telefonirao mi je Lukas, da dođem u 11 sati k dru Iljadici. U 11 sati bio sam tamo. Dr. Iljadica nam je pročitao tužbu protiv odluke banske vlasti o postavljanju komesara u Matici, koju je sastavio za upravni sud. Dobra je i uspjela bi sigurno, kad bi suci bili nezavisni.” B. JURISIĆ, *Dnevnik*, 307. Osim što je 1916. završio studij filozofije, hrvatskoga i njemačkoga jezika te obranio tezu *Psihologija pažnje*, Jurišić je 1921. diplomirao na Pravnom fakultetu, gdje je i doktorirao 1924. Za ogorčen no po svemu sudeći dosljedan prikaz političkih i pravnih okolnosti komesarijata usp. *Isto*, 304.-305.

⁸⁹ “Stožir drži da se to može samo tako urediti, da ne kapituliramo ni mi ni ban. U tome i jest posao, da se nađe zgodna formula za izlaz.” *Isto*, 313.

⁹⁰ *Isto*, 314. Dnevnik Blaža Jurišića prekida se 9. veljače 1941. bez ikakvih napomena i nastavlja tek 16. studenoga 1943., također bez ikakvih napomena. Njegova kći (i priredivacica) Biserka

Neovisno o tomu koliko su na mijene u odnosu prema komesarijatu utjecali burni vanjskopolitički događaji, kao i na to je li se u nekim trenucima doista razmišljalo o kompromisnom izlazu, neki su dijelovi Iljadičine tužbe svojom pravnom argumentacijom nedvojbeno uznemirili vlast koja je naposljetku poduzela odlučne korake.⁹¹

Način na koji je tom prigodom izmijenjena *Uredba o provedbi proračuna*⁹² može se uzeti kao simptom krajnjega zakonodavnoga voluntarizma, ali i kao pokazatelj razvijenije pravne svijesti od one, koja zakone ne treba mijenjati prema svojim trenutačnim potrebama, jer ih ionako bez oklijevanja — i bez sankcije — krši.⁹³ Tim je, naime, dopunama članka 70. — u svojevrsnoj polemici s Iljadičinom tužbom — Banskoj vlasti izrijekom dano pravo raspustiti upravni ili nadzorni odbor društva, ako to “iziskuje” javni interes ili ako je to potrebno radi “sređenja” prilika u društvu ili ako društveni rad, odnosno rad makar jednoga člana odbora prelazi djelokrug društva označen u pravilima. Nadalje, ozakonjeno je da u tom slučaju postavljeni povjerenik vrši sva prava i dužnosti raspuštenoga odbora te da je najkasnije u roku od tri mjeseca od svoga postavljanja obvezan sazvati glavnu skupštinu radi izbora novoga tijela. Kako bi se otklonila mogućnost ponovnog izbora kompromitirane uprave, određeno je i da se društvo kao takvo može raspustiti ili povjerenik uzastopce postavljati sve dok u odbor bude biran član koji je dao povoda raspuštanju. To što je pored zabrane, odnosno raspuštanja samoga društva, u dopunama uvedena i mogućnost da njime upravlja (uzastopno) postavljeni povjerenik upućuje — držim — na zaključak da je uredba namijenjena upravo MH, jednom od rijetkih društava koja pod svaku cijenu “moraju” nastaviti s radom, ako nikako drugačije, a ono barem po imenu.

Rako napominje kako je taj dio možda namjerno uništen ili sakriven. *Isto*, 5.-6. U svakom slučaju, time je izgubljen nezaobilazan izvor za događaje oko komesarijata. Za prikaz usp. Marijan MATICKA, “Dnevnik Blaža Jurišića”, *Otium*, 4/1996., br. 1-2, 184.-186.

⁹¹ Ovaj podatak provjerio sam potaknut jednim od Jurišićevih naknadnih osvrtâ: “Od ostalih mjera, što su poduzete za zaštitu Matice Hrvatske, najvažnija je tužba upravnom sudu protiv odluke banske vlasti o postavljanju komesara. Ta je tužba tako temeljito sastavljena, da je banska vlast uvidjela, da mora izgubiti parnicu. Nato je ban Šubašić odjurio u Beograd i od srpskih kralj. namjesnika isposlova 18. III. 1941. neke dodatke članu 70.” B. JURISIĆ, *Komesarijat u MH*, 267. Čini se da je razvoj događaja doveo do povoljnijeg Jurišićeva mišljenja o neovisnosti sudstva. Inače, prvi dio navedenoga članka gotovo je identičan zapisima iz dnevnika, dok je drugi — sličnoga, neposrednoga stila — ili napisan naknadno, za javnost, ili potječe iz dijela dnevnika koji još nije pronađen.

⁹² “Uredba o dopuni uredbe o provedbi proračuna banovine Hrvatske i o banovinskim prihodima za 1941. godinu”, *Narodne novine*, br. 73, 31. III. 1941., 1. Uredba je donesena 18. ožujka, a stupa na snagu danom objave u *Narodnim novinama*. Zanimljivo je da su ispod nje još uvijek u ime Petra II. potpisani namjesnici, premda je još na naslovnici od 29. ožujka objavljeno kako kralj uzima vlast u svoje ruke. Uopće je tih nekoliko brojeva prošarano potpisima usporednih suverena.

⁹³ Za vrlo instruktivan pregled vrijednosno-teorijskih polazišta, normativnih rješenja i društvene zbilje 1848-2001. upućujem na Dalibor ČEPULO, “Vladavina prava i pravna država — europska i hrvatska pravna tradicija i suvremeni izazovi”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 51/2001., br. 6, 1337.-1361.

VII.

Međutim, svega sedam dana poslije događaji su krenuli posve drukčijim tijekom. Naime, već 11. travnja 1941. Predstojništvo javnog reda i sigurnosti Države Hrvatske donijelo je rješenje — s potpisom poglavnikova zamjenika Slavka Kvaternika — kojim se “stavlja van snage” banova odluka o komesarijatu i uspostavlja prijašnja uprava.⁹⁴ Za nekoliko je dana u nazočnosti povjerenika Martinovića izvršena primopredaja inventara i poslova,⁹⁵ a Upravni je sud — ne dobivši odgovor Matice na svoj upit od 13. svibnja — odlukom od 5. kolovoza obustavio postupak.⁹⁶

U takvim će okolnostima Lukas, Jurišić i još poneki sudionik u nekoliko navrata javno iznijeti svoja stajališta o uzrocima komesarijata. Bez pretenzija na sveobuhvatnost navodim samo tekstove koji dosad nisu spomenuti. Tako će *Obzor* od 11. travnja prvi javiti o povratku redovnoga stanja u MH,⁹⁷ a zatim i *Hrvatski dnevnik*,⁹⁸ kojem je netom bio razriješen urednik Ilija Jakovljević i postavljen povjerenik Tias Mortigijja. Isti list već u sljedećem broju objavljuje Lukasovu izjavu o komesarijatu — sa stajalištima identičnima onima iz 1956., osim što se ne spominje Maček⁹⁹ — čemu se u svom posljednjem broju pridružio i *Obzor*¹⁰⁰. Povodom Lukasova rođendana (29. IV. 1871.) Jurišić je u *Hrvatskom narodu* pisao o njegovu životu i radu, osvrnuvši se i na MH: “Ovo je odgovor pokvarenim seljačkim demagozima, koji su, da ugođe Beogradu, proglasili Maticu Hrvatsku suhom granom”.¹⁰¹ Sam će slavljениk u *Novom listu* pod naslovom *Matica hrvatska nije bila “suha grana u hrvatskom narodu”*

⁹⁴ Prijepis u *Izvjestaj MH za 1940. i 1941.*, 97.

⁹⁵ Prijepis u *Isto*, 101.-102. Tom je prigodom Martinović dodao napomenu: “Od 10. travnja do 17. travnja nijesam bio u prostorijama Matice Hrvatske, jer su prostorije bile zaključane”. Ante Martinović, inače brat Milana Martinovića koji je službovao pri izbjegličkoj vladi u Londonu, pristupit će Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, pa će u poslijeratnoj Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine postati ministrom šuma i rudarstva. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., 407.

⁹⁶ Prijepisi u *Isto*, 98.-100. Držim da je u strogom smislu netočna Jelčićeva tvrdnja kako je prije sudskega rješenja došlo do sloma Jugoslavije, pa je “banska odluka postala nevažećom, a tužba sudu bespredmetnom”. Osim što Kvaternik nije donio deklaratornu, nego konstitutivnu odluku kojom se poništava stara odluka i uspostavlja prijašnja uprava (i to u istom sustavu poslovnih brojeva), Upravni je sud predmet vodio sve do 5. kolovoza 1941., što ukazuje na upravni i sudbeni kontinuitet, barem u prvom razdoblju. I u Švabovu se tekstu nalazi materijalna pogreška kako je komesarijat uveden početkom 1940., a nije posve jasno ni što je to Lukas privremeno uspio u svojoj borbi pravnim putem, osim ako se ne misli na razloge za izmjenu *Uredbe o provedbi proračuna*. Usp. D. JELČIĆ, *Sto pedeset godina*, 90. i M. ŠVAB, *Filip Lukas*, 25.

⁹⁷ “Ukinut komesarijat u Matici hrvatskoj i uspostavljena stara uprava”, *Obzor*, br. 86, 11. IV. 1941., 3.

⁹⁸ “Ukinuto nametnuto povjereništvo u Matici hrvatskoj”, *Hrvatski dnevnik*, br. 1781, Uskrs (11. IV.) 1941., 2.

⁹⁹ F. LUKAS, “Hrvatski dnevnik. Komesarijat u Matici Hrvatskoj”, *Hrvatski dnevnik*, br. 1782, 13. IV. 1941., 3.

¹⁰⁰ ISTI, “Izjava predsjednika Matice hrvatske G. Prof. Filipa Lukasa o komesarijatu u Matici hrvatskoj”, *Obzor*, br. 88, 13. IV. 1941., 2.

¹⁰¹ B. JURISIĆ, “Na braniku hrvatske narodne samobitnosti”, *Hrvatski narod*, br. 78, 1. V. 1941., 6.

izjaviti kako su vodeći krugovi Matici jako zamjerali mišljenje njezina vodstva da je Sporazum tek etapa na putu k rješenju hrvatskog pitanja.¹⁰² I u svibanjskom će se broju *Hrvatske revije* njezin novi urednik M. Čović sjetiti povoda za komesarijat: “Kad su svi razlozi slavno propali, svališe ondašnji vlastodršci krivnju na govor Matičina predsjednika g. prof. Filipa Lukasa s posljednje skupštine”¹⁰³

Jerko će se Iljadica pak — očito dostojan velikoga povjerenja — naći u središtu zakulisnih zbivanja “zgušnjute povijesti”, a uskoro će pokazati i da se o nekim načelima o kojima je pisao u prvoj polovici svoga života mogu izreći i drukčije prosudbe. Pritom ponajprije mislim na već spomenuti tekst *Ustaška misao i volja pravne države*, u kojem će o načelu zakonitosti i diskrecijskoj ocjeni pisati ne kao zatočnik onih koji žele ograničiti ovlasti upravnih tijela, nego upravo sa stajališta onih koji ih drže sredstvom za velike društvene zahvate. No, tom ću se pomaku — možda povezanom i sa zahtjevima samoga odvjetničkoga poziva — posvetiti drugom prilikom.

¹⁰² F. LUKAS, “Predsjednik prof. Filip Lukas dokazuje da Matica hrvatska nije bila ‘suha grana u hrvatskom narodu’”. *Novi list*, br. 3, 1. V. 1941., 15.

¹⁰³ Marko ČOVIĆ, “Hrvatska revija u suvremenoj hrvatskoj književnosti”, HR, 14/1941., br. 5, 235.

SUMMARY

THE COMMISSARIAT IN THE MATICA HRVATSKA: FROM LEGAL ACTION TO POLITICAL VERDICT

The author deals with the framework, implementation and media and scholarly reception of the *Commissariat in the Matica hrvatska* (Matrix croatica) in 1941. He deliberates on the views and activities of the government of the Croatian Banovina, Filip Lukas, Blaž Jurišić and, in particular, Jerko Iljadica, the attorney of the administration that was removed. In the historiography, the events that transpired at the time of the mandatory administration have been summarily evaluated, for the most part being deduced from the political developments at the time. Even though the archival sources have been only partly preserved, as regards the flow of events and the ethical-ideological positions of the participants – taking into account the published documents, memoir sources and newspaper accounts as well – a much more comprehensive view can be attained. On the other hand, taking the view of a “marginal figure”, as a person who can not in any number of ways be characterized “important,” but also can not be taken as the subject of an anthropological understanding of “history from below,” Iljadica’s actions before the Administrative Court are not just a significant event in his biography, but also a valuable source for the history of the Croatian legal tradition. Namely, in it can be found significant differences in the relationship to Iljadica’s later views on the principle of legality and the limits of discretionary evaluations. Meanwhile, the behaviour of the Banovial government did not conform to the earlier disquisitions of the vice-Ban Ivo Krbek, but is indicative of the way in which even during the proceedings the normative basis of the commissariat was changed.

Key Words: Matica hrvatska, Commissariat, Filip Lukas, Blaž Jurišić, Jerko Iljadica, Principle of Legality, Discretionary Powers, Administrative Court